

İşin prokurora qaytarılması: institusional problemlər, praktiki nəticələr

“Cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması”¹ prosessual institutu barədə tənqidi fikirlər söylənməsinin başlanğıcı onun təsbit edildiyi ilk günlərə təsadüf edir. Bu institut cinayət prosesinin çox nadir məsələlərindəndir ki, ona biganə qalan demək olar ki, yoxdur. Müşahidələr göstərir ki, statusundan asılı olmayaraq cinayət prosesi iştirakçılarının əksəriyyəti – hakimlər, çəkişən ittiham və müdafiə tərəflərinin təmsilçiləri onu ədalətsiz hesab edir, təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu bildirlər. Hakimlər deyirlər ki, bu institut iş üzrə onların daxili inamlarına uyğun əsaslı və qanuni qərar çıxarmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. İttiham və müdafiə tərəfinin nümayəndələri əminlik ifadə edirlər ki, bu institut çəkişməsiz tətbiq olunur, proseduralar formal xarakter daşıyır, onların mövqeyi nəzərə alınmır. Müvafiq qərardan apellyasiya şikayəti vermək hüququnun olmaması isə, məhkəmənin onsuz da çox olan diskresyon imkanlarını ifrat səviyyəyə çatdırır. Prokurorlar, müstəntiqlər, təhqiqatçılar şikayətlənirlər ki, bu institut onların iştirakı olmadan, mövqeləri nəzərə alınmadan tətbiq edilir. Məcburi çıxarılan xüsusi qərarlara əsasən onların intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi ədalətsizlikdir, çünki, belə qərarlar cinayət prosesinin predmetinə aid olmayan bir prosedura üzrə çıxarılır. Bu prosedurada onlar iştirak etmir, dinlənilməzlər. Fəaliyyətlərinə formal əlamətlərə (sənədlərə) görə qiymət verilir. Mövqelərini müdafiə etmək üçün heç bir imkana malik deyillər.

Tənqidi fikirlər müşavirələrdə, konfranslarda, seminarlarda və digər rəsmi və qeyri-rəsmi forumlarda tez-tez səsləndirilir; onlar müzakirə edilir, təkmilləşdirmə yolları və onların arqumentləri barədə təkliflər irəli sürülür. Buna baxmayaraq, qeyd edilən məsələ ilə bağlı bu günə kimi ciddi elmi araşdırmalar aparılmamış, məhkəmə-istintaq təcrübəsi təhlil edilməmiş, təkliflər sistemləşdirilməmiş və dəyərləndirilməmiş, bir sözlə, vahid və məqbul yanaşma formalaşmamışdır. Qədim romalı deyirdi: *levius fit patifritia, quidquid corrigerfti ist nefas, düzəldilməsi mümkün (qismət) olmayana dözmək daha asandır*. Görünür, problemə aidiyyəti olanlar da onu həll etməkdənsə, çətinliklərinə dözməyi daha rasional yol hesab edirlər.

Bu instituta prokurorluq işçilərinin daha həssas münasibətinin özəl səbəbləri var. İşin prokurora qaytarılmasına dair qərarla bərabər çıxarılan xüsusi qərarlara² prokurorluqda çox böyük əhəmiyyət verilir; onlar bir qayda olaraq prokurorluq işçisinə intizam tənbehi tətbiq olunmasına səbəb olur. Xüsusi qərarların araşdırılması və dəyərləndirilməsi üzrə prokurorluqda mükəmməl bir mexanizm yaradılmışdır. Baş Prokurorluq üzrə 28.07.2010-cu il tarixli 10/70 nömrəli “Prokurorun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyinin səmərəliliyinin artırılması, istintaq və təhqiqat üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi və bu sahədə işin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” əmrin³ 11-ci bəndində dövlət ittihamçıların üzərinə belə qərarların çıxarılmasında fəallıq göstərmək vəzifəsi qoyulmuşdur: “Məhkəmə baxışı zamanı cinayət işlərinin ibtidai istintaqı gedişində ciddi qanun pozuntularına yol verilməsi halları aşkar edilərkən dövlət ittihamçıları tərəfindən həmin pozuntuları törətmiş şəxslər barəsində xüsusi qərarların çıxarılmasında təşəbbüs

1 Bax: Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: “Maddə 300. Məhkəmənin hazırlıq iclasının keçirilməsi nəticəsində məhkəmə tərəfindən qəbul edilən qərarların növləri. 300.1. Məhkəmənin hazırlıq iclasının keçirilməsi nəticəsində aşağıdakı qərarlardan biri qəbul edilir: (...) 300.1.5. cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması barədə; (...) Maddə 303. Cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun prokurora qaytarılması. 303.1. Məhkəmənin hazırlıq iclasında məhkəməyədək icraat zamanı aradan qaldırılmadan müvafiq olaraq cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının mahiyyəti üzrə qanuni həll edilməsi mümkün olmayan kobud pozuntularına yol verildiyini müəyyən etdikdə məhkəmə cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verir və onu ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarır.”

2 Bax: Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: “Maddə 300. Məhkəmənin hazırlıq iclasının keçirilməsi nəticəsində məhkəmə tərəfindən qəbul edilən qərarların növləri. 300.1. Məhkəmənin hazırlıq iclasının keçirilməsi nəticəsində aşağıdakı qərarlardan biri qəbul edilir: (...) 300.1.5. cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması barədə; (...) Maddə 303. Cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun prokurora qaytarılması. 303.1. Məhkəmənin hazırlıq iclasında məhkəməyədək icraat zamanı aradan qaldırılmadan müvafiq olaraq cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının mahiyyəti üzrə qanuni həll edilməsi mümkün olmayan kobud pozuntularına yol verildiyini müəyyən etdikdə məhkəmə cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verir və onu ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarır.”

3 Bax: A(11)12 Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun əsas əmr və göstərişləri (İki cildə. I cild). Təkrar nəşr. - Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2012. 440 səh.

göstərsin. Əmrin bu tələblərinə əməl etməyən dövlət ittihamçılarının ibtidai istintaq zamanı qanun pozuntularına yol vermiş müstəntiqlər və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorlarla bərabər intizam məsuliyyətinə cəlb olunması təmin edilsin.”

Xüsusi qərarlar xidməti yoxlama başlanması üçün əsaslardan biridir. Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun 12.09.2006-cı il tarixli 09/66 №-li əmri ilə təsdiq edilmiş (24.12.2010-cu il tarixli 10/117-11/15-s №-li əmrlə edilmiş əlavə ilə) “Prokurorluq işçiləri haqqında xidməti yoxlamaların aparılmasına dair” Qaydaların⁴ 3-cü bəndində göstərilmişdir ki, «məhkəmələrdən daxil olmuş xüsusi qərarlar” prokurorluq işçiləri haqqında xidməti yoxlamalar aparılması üçün əsasdır. Müəyyən edilmişdir ki, belə yoxlamalar Təşkilat-analitik idarə tərəfindən aparılır və bu zaman qərar barədə Dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə idarənin (şöbənin) və istintaqa nəzarəti həyata keçirən digər müvafiq qurumlarının rəyi nəzərə alınır. Həmin qurumların əsasnamələrində bununla bağlı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru tərəfindən 21.11.2007-ci il tarixdə təsdiq edilmiş (24.12.2010-cu il tarixli 10/117-11/15-s №-li əmrlə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə) “Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Dövlət ittihamının müdafiəsi üzrə idarəsi haqqında” Əsasnamədə⁵ qeyd edilmişdir ki, idarə “məhkəmələr tərəfindən prokurorlar və prokurorluğun müstəntiqləri barəsində çıxarılmış xüsusi qərarların öyrənilməsində iştirak edir, xüsusi qərarlar barədə rəy və təkliflərin verilməsini təmin edir”.

Bu yazı qeyd edilənlərin birdəfəlik həlli iddiasından uzaq olmaqla, sadəcə, problemi bir daha diqqət mərkəzinə

1. Qısa tarixi ekskurs

“Cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması”nın (bundan sonra – işin prokurora qaytarılması) mahiyyətini düzgün müəyyən etmək üçün onun tarixinə nəzər salmaq, inkişaf dinamikasını izləmək, digər prosessual institutlar sistemində yerini müəyyənləşdirmək, cinayət mühakimə icraatının fundamental ədalət prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsində funksional iştirakını dəqiqləşdirməkdən başlamaq vacibdir.

İlk öncə, qeyd edilməlidir ki, bu institut boş yerdə yaranmamış, sovet, hətta çar Rusiyasının cinayət-prosessual qanunvericiliyinə və təcürübəsinə məlum olmuş, 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dək, yəni hazırda qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (bundan sonra – CPM) qüvvəyə minənədək tətbiq edilmiş “əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin qaytarılması” institutunun müasir dövrün tələblərinə uyğun dialektik inkişafının nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Bununla belə, tarixi bağlılığa və bəzi əlamətlərin oxşarlığına baxmayaraq, “əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaqa aparılması üçün işin qaytarılması”

institutu özünün xələfindən - “cinayət işinin ...baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması”ndan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

“Əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin qaytarılması” axtarış (inkvizisiya) xarakterli cinayət prosesinin elementi idi. Azərbaycan SSR 8 dekabr 1960-cı il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş CPM-nin 244-cü maddəsi (Maddə 244. Əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin qaytarılması) işin məhkəmə tərəfindən prokurora qaytarılması əsaslarını və qaydalarını müəyyən edirdi. Zahirən ibtidai istintaq zamanı yol verilmiş səhvlərin düzəldilməsinin, sübutlar sistemindəki probellərin aradan qaldırılmasının, həqiqətin müəyyən edilməsinin təminatı kimi görünərsə də, işin prokurora qaytarılması, əslində, məhkəmənin ibtidai istintaq orqanlarına ittiham funksiyasını yerinə yetirməkdə yardımını mexanizmi kimi çıxış edirdi. Eyni institut SSRİ-yə daxil olan respublikaların hamısının qanunvericiliyində var idi. Sonradan onların əksəriyyətində bu institutdan hüquq islahatları çərçivəsində imtina edildi. Metamorfozun mahiyyəti RSFSR Ali Sovetinin 24.10.1991-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş

4 Bax: A(11)12 Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun əsas əmr və göstərişləri (iki cildə. II cild). Təkrar nəşr.- Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2012. 648 səh.

5 Bax: orada.

“Rusiya Federasiyasında məhkəmə islahatı konsepsiyası”nda daha dəqiq göstərilmişdi. Konsepsiyada istintaqın yarımçıqlığı zamanı cinayət işini əlavə istintaq aparılması üçün prokurora qaytarılması vəzifəsi məhkəmənin ittihamedicini rolunun rudimentlərindən biri kimi göstərilmişdi⁶.

İşin prokurora qaytarılması institutu sovet cinayət prosesi modelinə, məhkəmələrin bu modeldəki yerinə uyğun idi. Sovet cinayət prosesindəki vəzifələrin ümumiliyi *prinsip* məhkəməni cinayətkarlıqla mübarizəsinin vahid sistemində cinayət təqibini həyata keçirən orqanlarla birləşdirirdi. Məhkəmə cinayətkarlığa qarşı mübarizə sisteminin bir elementi kimi cinayət təqibi funksiyasına xas olan hüquqi vəzifələr daşıyırdı. Məsələn, 08.12.1960-cı il tarixli Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 3-cü maddəsində (Cinayət işi başlama və cinayəti açma vəzifəsi) müəyyən edilmişdi ki, prokuror, müstəntiq və təhqiqat orqanı ilə yanaşı məhkəmələr də “*öz səlahiyyətləri dairəsində cinayət işi başlamalı, cinayət hadisəsinin cinayət etməkdə təqsiri olan şəxslərin müəyyən edilməsi və onların cəzalandırılması üçün qanunda nəzərdə tutulan bütün tədbirləri görməlidirlər.*”

Əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin prokurora qaytarılması bu vəzifələrin icrası üsullarından biri idi və qeyd edilən sistemin elementləri arasında əlaqə yaradılması funksiyasını icra edən körpü rolunu oynayırdı. Bu mexanizmin hesabına sistemin daxilində yüklərin bölüşdürülməsi prosesi gedirdi, ittiham hakimiyyətinin zəifliyi istintaq orqanına səhvlərini göstərmək və bu səhvlərin aradan qaldırılmasını təmin etmək vəzifəsi daşıyan məhkəmənin söyləri ilə kompensasiya olunurdu. Təbii ki, belə qovuşma hüquqi dövlət ideyası,

cinayət mühakiməsinin bərabər hüquqlara malik ittiham və müdafiə tərəfinin çəkişməsi, prosesual funksiyaların bölünməsi, hüququn aliliyi və müəyyənliyi kimi təməl prinsipləri ilə uyuşmazlıq təşkil edirdi. Azərbaycan SSR 8 dekabr 1960-cı il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş CPM-nin 244-cü maddəsinə (*Maddə 244. Əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin qaytarılması*)⁷ əsasən, məhkəmə işi əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılmaq üçün prokurora öz təşəbbüsü ilə, yəni digər proses iştirakçılarının, o cümlədən, prokurorun, zərərçəkmiş şəxsin, müttəhimin, müdafiəçinin və s. fikrini dinləmədən göndərirdi. Müvafiq qərarın qəbul edilməsi üçün əsaslar - “*təhqiqat və ya ibtidai istintaq məhkəmə iclasında tamamlana bilməyəcək dərəcədə yarımçıq olduqda*”, “*müqəssirə, ittihamnamədə göstəriləndən başqa digər ittihamı elan etmək və ya bu ittihamı daha ağır ittihamla və ya faktik hallarına görə ilk ittihamdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən ittihamla dəyişdirmək üçün işdə əsaslar olduqda*” “*əməlləri baxılan işlə sıx surətdə əlaqədar olan başqa şəxslərin, onlar haqda materialları ayırmaq mümkün olmazsa, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün əsaslar olduqda*”, “*iş düzgün birləşdirilmədikdə və ya düzgün ayrılmaqda*” – ibtidai istintaq prosesual rəhbərliyin və ya nəzarətin həyata keçirilməsi funksiyası predmetləri ilə eynilik təşkil edirdi. Yalnız bir əsası – *işin prokurora “təhqiqat və ya ibtidai istintaq orqanları tərəfindən cinayət-prosessual qanununun tələblərinin işin məhkəmə tərəfindən baxılmasına maneçilik törədəcək dərəcədə pozulmasına yol verildikdə”* qaytarılmasını cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi funksiyası hüdudlarında atılmış addım kimi dəyərləndirmək mümkün idi.

6 Вах: “Концепция судебной реформы в Российской Федерации / Сост. С.А. Пашин. - М.: Республика, 1992.

7 Вах: Azərbaycan SSR 8 dekabr 1960-cı il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: “Maddə 244. Əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin qaytarılması. Məhkəmə işi aşağıdakı hallarda əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılmaq üçün göndərir: 1) təhqiqat və ya ibtidai istintaq məhkəmə iclasında tamamlana bilməyəcək dərəcədə yarımçıq olduqda; 2) təhqiqat və ya ibtidai istintaq orqanları tərəfindən cinayət-prosessual qanununun tələblərinin işin məhkəmə tərəfindən baxılmasına maneçilik törədəcək dərəcədə pozulmasına yol verildikdə; 3) müqəssirə, ittihamnamədə göstəriləndən başqa digər ittihamı elan etmək və ya bu ittihamı daha ağır ittihamla və ya faktik hallarına görə ilk ittihamdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən ittihamla dəyişdirmək üçün işdə əsaslar olduqda; 4) əməlləri baxılan işlə sıx surətdə əlaqədar olan başqa şəxslərin, onlar haqda materialları ayırmaq mümkün olmazsa, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün əsaslar olduqda; 5) iş düzgün birləşdirilmədikdə və ya düzgün ayrılmaqda”

2. İşin prokurora qaytarılması məhkəmə-hüquq islahatları kontekstində (prosesual funksiyaların bölünməsi, tərəflərin çəkişməsi, məhkəmənin müstəqilliyi və bitərəfliyi)

Məhkəmə-hüquq islahatları çərçivəsində “əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin qaytarılması” institutundan imtina edilməsi və qanunvericiliyə “cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun prokurora qaytarılması” institutunun daxil edilməsi Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatının tərkib hissəsi olan cinayət-prosesual qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi zəminində baş vermiş əsas novasiyalardan biri idi. Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının CPM-də artıq işin məhkəmə tərəfindən əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün prokurora qaytarılması institutu yoxdur. Bəzi praktiki işçilər CPM-nin 303-cü maddəsində təsbit edilmiş “cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun prokurora qaytarılması” institutunu işin əlavə ibtidai istintaq aparılması üçün qaytarılması institutunun müasir tələblərə uyğunlaşdırılmış bir versiyası kimi qəbul edirlər. Nostalji baxışlar dayanıqlığı ilə seçilir, necə deyərlər, “*major c longinquo reverentia*” (lat.), uzaqlaşma lətafəti artırır. İşin prokurora qaytarılmasını “təkmili istintaq”, “əlavə istintaq” və s. kimi, yəni tarixi “əlavə təhqiqat və ya ibtidai istintaq aparılması üçün işin qaytarılması” institutunun qısaldılmış adı kimi işlənməsi də bu fikrin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Təbii ki, bu belə deyil. Düzdür, onların ortaq elementləri vardır və məhz onlar belə fikirlərin ortaya çıxmasına təkan verir.

Əslində, işin prokurora qaytarılması institutunun təkamülünün əsasında ölkədə həyata keçirilmiş məhkəmə-hüquq islahatlarından irəli gələn köklü səbəblər dururdu. Bir qədər əvvəl, yəni 1995-ci ilin noyabr ayının 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi cinayət-mühakimə icraatının liberal konstruksiyasının təməl prinsiplərini

təsbit etmişdi. Bunlar hüquqi dövlət, hüququn aliliyi ideyalarının yaratdığı zərurətdən irəli gəlirdi. Konstitusiyanın 7-ci maddəsi (Maddə 7. Azərbaycan dövləti) dövlət hakimiyyətinin “*hakimiyyətlərin bölünməsi*” prinsipi əsasında təşkil edildiyini, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyini və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil olduqlarını vurğulamışdır. 127-ci maddə (Maddə 127. Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri) bəyan etmişdi ki, hakimlər müstəqildir; onlar işlərə tərəflərin hüquq bərabərliyi əsasında baxır və ən əsası, “məhkəmə icraatı *çəkişmə* prinsipi əsasında həyata keçirilir”. Məhkəmələrin cinayət mühakimə icraatında rolunun yeri dəqiqləşdirilmiş, onun yalnız ədalət mühakiməsinə həyata keçirmək olduğu vurğulanmışdı. (Maddə 125. Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi). Bir sözlə, Konstitusiya Azərbaycanın cinayət prosesinin axtarış (inkvizisiya) modelindən çəkişmə modelinə keçidinin əsasını qoymuşdur.

CPM bu prinsipləri daha müfəssəl səviyyədə təsbit etdi. Ən mühüm məqam isə, məhkəmə və ittiham hakimiyyətinin prosesual funksiyalarının bir-birindən ayrılması idi. Bu, hüquqi dövlətin əsas ideyası olan “hakimiyyətlərin bölünməsi” konstitusion prinsipindən irəli gəlirdi və çəkişmə modelinin əsas elementlərini müəyyən edirdi. Funksiyalar bir-birindən ayrılmasa, təbii ki, onların çəkişməsi də mümkün deyildir. CPM-də məhkəmə “şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihama baxmaq və həmin ittihamın mahiyyəti üzrə hökm və ya digər yekun qərarı çıxarmaq”, “qanuni qüvvəyə minməmiş və ya minmiş hökmdən və ya digər məhkəmə qərarından verilmiş şikayət və ya protestlərə baxmaq” səlahiyyətinə malik orqan, yəni cinayət hüquqi konfliktin həlli funksiyası daşıyan subyekt kimi müəyyən edilmişdi (CPM-nin 7.0.10, 7.0.11, 7.0.12-ci maddələri). Qanunverici qəti olaraq müəyyən etdi ki, məhkəmə yalnız cinayət-hüquqi konfliktlərin həlli funksiyasını daşıyır. Məhkəməni ənənəvi “cinayətkarlığa qarşı mübarizə” sisteminin elementi kimi səciyyələndirən bütün əlamətlər məhkəmənin vəzifələri və səlahiyyətləri dairə-

sindən çıxarıldı, “çəkişmə” modeli cinayət prosesinin əsas elementləri öz yerini tutdu. İlk dəfə olaraq tərəflərin prosesual çəkişməsinin konturları göstərildi. Müəyyən edildi ki, cinayət mühakimə icraatı ittiham və müdafiə tərəfinin çəkişməsi əsasında həyata keçirilir; bu məqsədlə öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malik hər bir tərəf məhkəmədə təmsil olunur. Məhkəməyə isə, həmin mexanizmdə “arbitr” rolu ayrıldı, “cinayət prosesi tərəflərindən hər birinin vəsatəti ilə əlavə olaraq zəruri materialların əldə edilməsinə kömək göstərmək” səlahiyyəti verildi⁸. Bəyan edildi ki, cinayət-prosesual fəaliyyət daxilində hakimlərin müstəqilliyini və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində çəkişmə prinsipini pozan normativ hüquqi aktlar tətbiq edilə bilməz (CPM-nin 2.4-cü maddəsi).

Məhkəmələrin bitərəfliyini qorumaq üçün cinayət-prosesual qanunvericiliyində bir sıra təminatlar təsbit edildi. Məsələn, CPM-nin 28.2-ci maddəsinə əsasən, hakimlər cinayət mühakimə icraatını həyata keçirərkən qanunun mənafeyindən başqa hər hansı bir mənafeyi ifadə edə bilməzlər. Hakimin ittiham və ya müdafiə tərəfindən cinayət prosesinin hər hansı iştirakçısı ilə, habelə belə iştirakçının qanuni nümayəndəsi və ya nümayəndəsi ilə qohumluq, yaxud şəxsi asılılıq münasibətində olması onun cinayət prosesində bu qismində iştirakını istisna edir (CPM-nin 109.1.7-ci maddəsi).

Qeyd edilən zəmində baş vermiş pozitiv dəyişikliklərin mahiyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası CPM-nin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 may 2009-cu il tarixli qərarında belə dəyərləndirilmişdir: “Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkəmizdə baş vermiş siyasi, iqtisadi, sosial və digər dəyişikliklər yeni cinayət-prosesual qanunvericiliyinin qəbulunu şərtləndirmişdir. Azərbaycanda mövcud olan cinayət prosesini kontinental məhkəmə-hüquq sistemi daxilindəki cinayət prosesinin qarışıq formasına (növnə) aid etmək olar. Bu prosesdə məhkəməyədək icraat mərhələsində

axtarış prosesinin elementləri, məhkəmə icraatı mərhələlərində isə çəkişmə prosesinə xas olan məhkəmə baxışının demokratik prinsipləri mövcuddur (açıqlıq, proses iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarının məcburi təminatı, tərəflərin çəkişməsi və s.)” Qərarında vurğulanmışdır: “Cinayət mühakimə icraatı üzrə məhkəmə Konstitusiyaya və prosesual qanunla (CPM-in 8 - 36-cı maddələri) nəzərdə tutulmuş prinsip və şərtlər üzrə ədalət mühakiməsinə həyata keçirən orqandır. Hakimlər cinayət mühakimə icraatında qanunun mənafeyindən başqa hər hansı bir mənafeyi ifadə edə bilməzlər. Ədalət mühakiməsinin əsas vəzifələrindən biri – təqsiri müəyyən edərkən cinayəti törətmiş şəxsləri cəzalandırmaqdan və təqsirsiz şəxslərə bəraət verməkdən ibarətdir. Ədalət mühakiməsi qaydalarının özbaşına dəyişdirilməsinə yol verilmir (CPM-in 8.0.5, 28.2 və 28.6-cı maddələri).”

Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən, həmçinin, cinayət prosesinin çəkişmə xarakterinə, prosesual funksiyaların bölünməsinə, hakimlərin müstəqilliyinə, bitərəfliyinə dair qanun müddələrinin məzmunu xeyli zənginləşdirilmişdir. “Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Hərbi kollegiyasının 7 iyul 2011-ci il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” Məhkəmə Plenumunun 17 aprel 2012-ci il tarixli qərarında cinayət prosesində çəkişmə prinsipinin əlamətləri göstərilmişdir: “Çəkişmə prinsipi cinayət məhkəmə icraatının elə qurulmasını ehtiva edir ki, orada ədalət mühakiməsi (işin həll edilməsi) funksiyası ittiham və müdafiə funksiyalarından tamamilə ayrılmış olsun. İşin həll edilməsi funksiyası məhkəməyə aiddir. Məhkəmə işə ədalətlə və qərəzsiz baxılmasını təmin etməli, tərəflərə öz prosesual vəzifələrini həyata keçirmək və mövqelərini müdafiə etmək üçün bərabər imkanlar yaratmalıdır. Çəkişmə yalnız bitərəf məhkəmənin mövcudluğu halında mümkün olduğundan məhkəmənin tərəflərin prosesual funksiyalarını (ittiham, yaxud müdafiə) öz üzərinə götürməsi yolverilməzdir.”

⁸ Bax: CPM-nin 32-ci maddəsi (Maddə 32. Cinayət prosesində tərəflərin çəkişməsi).

“Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sorğusuna əsasən Azərbaycan Respublikası CPM-nin 43.1.1, 314.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş “dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibindən imtina etdikdə” müddəasının şərh edilməsinə dair” 15 fevral 2008-ci il tarixli plenum qərarına hakimlər E.Məmmədov, F.Babayev və İ.Nəcəfovun birgə rəyində məhkəmə üçün qeyri-məqbul ittiham funksiyaları qeyd edilmişdir: “Məhkəmə əsla ittiham tərəfinin girovuna çevrilməməlidir. Məhkəmə dövlət ittihamçısı ilə münasibətlərini prosesual qanunun normaları əsasında qurmalı və ittiham funksiyasını daşımamaq üçün aşağıdakıları etməməlidir: məhkəmədə təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittiham olmadan ədalət mühakiməsini həyata keçirsin; bu ittiham üzrə təqsirləndirilən şəxsi məhkəməyə vermədən məhkəmə baxışını təyin etsin və işə mahiyyəti üzrə baxsın; məhkəmə iclasında ittiham aktını elan etsin; tərəflər bunu etmədən birinci olaraq sübutları araşdırsın, təqsirləndirilən şəxsi, zərərçəkmiş və şahidləri dindirsin; işi əlavə istintaqa qaytarmaq yolu ilə ittihamı təsdiq edən sübutların tamamlanmasına dair tədbirlər görsün; yeni ittiham üzrə və başqa şəxslər barəsində iş qaldırsın. (...) Hakimiyyət səlahiyyətlərinin lazımı qaydada yerinə yetirilməsi üçün, məhkəmələr, məhkəmə həllini gözləyən tərəflərin maraqlarından, bu maraqların xüsusi və ya ictimai olmasından asılı olmadan, tamamilə azad qalmalıdır. Konstitusiyaya və cinayət-prosesual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş cinayət mühakimə icraatının demokratik prinsipləri və əsas şərtləri məhkəmədən tələb edir ki, o, tərəflərin təqsirləndirilən şəxsin əməllərinin tövsiyi ilə bağlı ifadələrindən asılı olmadan ədalət mühakiməsinin qərəzsiz və obyektiv qoruyucusu olsun. Bu zaman qanunçuluq və təqsirə görə məsuliyyət prinsiplərinə əsasən məhkəmə: bir tərəfdən təqsirləndirilən şəxsin özünün təqsirsizliyinə haqq qazandırmaq istəməsinə və ya dövlət ittihamçısının təqsirkara göz yummasına qulluq etməməli; digər tərəfdən isə hər hansı şəxsin əsassız və ya cinayət qanununun tələblərinə cavab vermədən, o cümlədən təqsirləndirilən şəxsin

hərəkətlərinin səhv tövsiyi səbəbindən məhkum edilməsinə yol verməməlidir.” Bu qərarın nəticəvi hissəsində Konstitusiyaya Məhkəməsi prosesual funksiyaların bölünməsi prinsipini qanunçuluq və ədalət prinsiplərindən üstün tutmasını vurğulamışdır: “məhkəmə ittiham funksiyasını öz üzərinə götürə bilmədiyinə görə, ictimai ittiham üzrə məhkəmə baxışı zamanı dövlət ittihamçısının əməlin cinayət qanununun daha yüngül cəza nəzərdə tutan norması ilə tövsiyə edilməsi təklifi məhkəmə tərəfindən dövlət ittihamçısının təklifində irəli sürüləndən daha ağır cəza nəzərdə tutan cinayət qanunu norması üzrə məhkəmə aktı qəbul olunmasını istisna edir”. Göründüyü kimi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin mövqeyinə əsasən, *prosesual funksiyaların bölünməsi prinsipi daha yüksək sosial dəyərə malikdir*; hətta, dövlət ittihamçısının mövqeyini qanunsuz və ədalətsiz hesab etsə belə, məhkəmə ədalət mühakiməsini dövlət ittihamçısının müəyyən etdiyi çərçivə daxilində həyata keçirməlidir.

Saf çəkişmə modeli cinayət prosesində cinayət təqibinin geriye dönüşünə yol verilmir. Bu modeldə bizim tanıdığımız “məhkəməyədək cinayət təqibi” mərhələsi yoxdur. “Məhkəmədən prokurora qaytarılmış iş üzrə icraat” adlı cinayət prosesi mərhələsi mövcud olmadığına görə işin əlavə ibtidai istintaq aparılması və ya kobud pozuntuların aradan qaldırılması üçün prokurora qaytarılması və s. zəruri edən məsələlərin hamısı bilavasitə məhkəmə prosesində həll edilir. İttiham sübutu qüsurludursa, qanunun pozulması yolu ilə əldə edilmişdirsə ittihamın arqumentləri sırasından çıxarılır. İttiham sübutlarındakı qüsurların, yarımçıqlıqların aradan qaldırılması, ittihamın məhkəmləndirilməsi üçün ittiham hakimiyyətinə əlavə “şans” verilmir. Dövlətlə fərd arasında cinayət-hüquqi konflikt qəti şəkildə həll edilir, bu ictimai münasibətlərə birdəfəlik hüquqi müəyyənlik gətirilir.

Nəzərə alınmalıdır ki, milli cinayət prosesinin epistemoloji əsasları obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üzərində qurulmuşdur. Digər növlərdən (“konvension həqiqət”, “prosesual həqiqət” və s.) fərqli olaraq “obyektiv həqiqət” mümkün olan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsini, o cümlədən işin məhkəmədən geri

qaytarılmasını ehtiva edir, necə deyərlər, burada məqsədə (obyektiv həqiqətə) çatmaq üçün bütün sərhədlər hüdudsuz, vasitələr isə yararlı hesab edilir⁹. İrəli sürülmüş ittihamla hakimnin daxili inamının sərbəstliyi arasında yaranan konflikt, bir qayda olaraq, sonuncunun, yəni “daxili inam”ın xeyrinə həll edilir¹⁰. “Prosessual həqiqət” isə keçmişdə baş vermiş cinayət hadisəsinin bütün hallarını olduğu kimi müəyyən etməyi məqsəd saymır. Burada diqqət mərkəzində prosesin özüdür, onun düzgün, qanuna, doktrinal qaydalara və s. uyğun aparılmasıdır; bu proses nə ilə yekunlaşsa, o da həqiqət hesab edilir¹¹. Fikrimizcə, obyektiv həqiqətə çatma naminə ədalət mühakiməsinin prinsipləri pozulmamalıdır. Bu baxımdan işin prokurora qaytarılması institutunun mahiyyəti də “obyektiv həqiqət”ə çatma üsullarından biri kimi yozulmamalıdır. Məhkəmənin hazırlıq iclası bütövlükdə belə məqsəd daşımır. Onun məqsədi yalnız “məhkəmə baxışının təyin edilməsinin mümkünlüyünün yoxlanılması”dır¹². Cinayət prosesinin bu mərhələsinin institutları bu məqsəddən kənar müstəvidəki hədəflərə yönələ bilməzlər. Həqiqətin müəyyən edilməsi məhkəmə baxışının predmetidir, hazırlıq iclasının yox. Hazırlıq mərhələsi institutu kimi işin prokurora qaytarılması da, təbii ki, obyektiv həqiqətin müəyyənləşdirilməsi məqsədi daşıya bilməz.

Göründüyü kimi, CPM-nin 303-cü maddəsində təsbit edilmiş məhkəmənin hazırlıq iclasında cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilərək onun ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması institutu kontinental məhkəmə-

hüquq sisteminin qarışıq çəkişmə prosesinə xas element olmaqla əsasən prosesual funksiyaların bölünməsi, tərəflərin çəkişməsi, məhkəmənin müstəqilliyi və bitərəfliyi prinsiplərinin ortaq məntiqi məhsuludur.

3. İşin prokurora qaytarılmasının hüquqi əsaslarının təhlili

3.1. Metodikanın əsaslandırılması

İşin prokurora qaytarılması ilə bağlı tənqidi fikirlərin yaranmasının əsas səbəbini, təbii ki, məhkəmə-istintaq təcrübəsində axtarmaq düzgün olardı. Həqiqətin meyarı təcrübədir. Bunu əsas götürərək, prokurorluqda mütəmadi olaraq CPM-nin 303-cü maddəsinin tətbiqi təcrübəsi ümumiləşdirilir, təhlil olunur, istintaq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş təkliflər hazırlanır, onların təcrübədə nəzərə alınması üçün tədbirlər həyata keçirilir. İndiyə kimi bu zəmində aparılmış işlərə baxmayaraq, CPM-nin 303-cü maddəsinin “düzgün tətbiqi” meyarlarını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Məhkəmələr tərəfindən də bu sahədə hər hansı bir nəticənin əldə edilməsi barədə məlumatlar yoxdur. Nə Konstitusiyaya Məhkəməsi, nə də Ali Məhkəmə işin prokurora qaytarılması institutu ilə bağlı ümumi xarakterli qərarlar qəbul etməmişlər. Fikrimizcə, bu vəziyyətin iki əsas səbəbi var. Birincisi, qanunvericiliyin qeyri-mükəmməlliyidir. İkincisi isə belə qanunvericilik əsasında formalaşan məhkəmə təcrübəsinin pərakəndəliyidir. İşin prokurora qaytarılması meyarlarının müəyyənləşdirilməməsi ucbatından müvafiq qərar-

9 Bax: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” 12 may 2009-cu il tarixli qərarı; “Ədalət mühakiməsi vəzifələrini yerinə yetirərkən məhkəmə hərtərəfli, tam və obyektiv şəkildə iş üzrə əhəmiyyət daşıyan halları aydınlaşdırmalı, bunun üçün də təqsirləndirilən şəxsi həm ifşa edən və ya ona bəraət qazandıran, eləcə də onun məsuliyyətini ağırlaşdıran və yüngülləşdirən bütün halları araşdırmalıdır.”

10 Müəllif “Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sorğusuna əsasən Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 43.1.1, 314.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş “dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibindən imtina etdikdə” müddəasının şərh edilməsinə dair” 15 fevral 2008-ci il tarixli plenum qərarı”nı qeyd edilən tezisə zidd nümunə kimi yox, cinayət prosesi modelləri (saf çəkişmə və axtarış) arasında dialektik ziddiyyətin, kompromisin təzahürü hesab edir.

11 Bəzi nəzəriyyəçilər “prosessual həqiqət” məqsədli cinayət prosesində şəxslərə işgəncə verilməsinin prinsipcə qeyri-mümkünlüyünü bu prosesin qnoseoloji özəllikləri ilə izah edirlər.

12 Bax: CPM: “299.1. Məhkəmənin hazırlıq iclası cinayət işində, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarında və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayətdə, irəli sürülmüş ittihamın mahiyyəti üzrə cinayət prosesi tərəflərinin iştirakı ilə məhkəmə baxışının təyin edilməsinin mümkünlüyünün yoxlanılması məqsədi ilə ilkin dinləmələrdən ibarətdir.”

lar texniki normativlərin tətbiqinə bənzər məzmununda tərtib olunur. Müxtəlif qərarlarda oxşar arqumentlərə nadir hallarda təsadüf edilir. Qərarlarda yuridik faktların qiymətləndirilməsi həddən artıq subyektiv xarakterli olur. Ona görə də, məhkəmə təcrübəsinin tendensiyalarını, qanunauyğunluqlarını sezmək mümkün olur.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, öncə işin prokurora qaytarılması institutunun hüquqi əsaslarına nəzər salmağı, bu əsasları hamılıqla qəbul edilmiş ədalətli mühakimə prinsipləri ilə tutuşdurmağı, kənarlaşmaları göstərməyi və yalnız bundan sonra məhkəmə təcrübəsini təhlil etməyi düzgün strategiya hesab etmək olar.

3.2. Normanın məzmunu prosesual ardıcılığın məntiqinə uyğun deyildir

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 25.1-ci maddəsində (Maddə 25. Normativ hüquqi aktın tərtib edilməsi üslubu) vurğulanmışdır ki, “normativ hüquqi aktlar daxilən uzlaşdırılmalı, məntiqli qurulmalı və normayaratma texnikasına uyğun olmalıdır”. CPM-nin 303.1-ci maddəsinin mətnini bu tələblər, eləcə də prosesual tamamlıq, bütövlük baxımından uğurlu hesab etmək çətindir. Bu mətn məhkəmənin sərbəstliyini məhdudlaşdırır; belə çıxır ki, statik şəkildə hansısa *“məhkəməyədək icraat zamanı aradan qaldırılmadan müvafiq olaraq cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının mahiyyəti üzrə qanuni həll edilməsi mümkün olmayan kobud pozuntuları”* mövcuddur, məhkəmənin vəzifəsi isə, sadəcə onları tapmaqdan ibarətdir. Əslində, belə deyildir. Cinayət-prosesual qanunvericiliyi “kobud pozuntu” siyahısını yox, onların əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Məhkəmələr isə hər bir işin icraat materiallarını bu əlamətlər ilə tutuşdurur və hasil etdikləri nəticəyə görə qərar çıxarırlar.

Ardıcılıq məntiqi tələb edir ki, məhkəmə əvvəlcə (1) pozuntunu aşkarlansın, sonra (2) onun kobud olduğunu yəqinləşdirsin, daha sonra isə (3) məhkəməyədək icraat zamanı aradan qaldırılmalı olduğunu müəyyən etsin və nəhayət, (4) müvafiq qərar çıxartsın. Maddənin

redaksiyası bu məntiqə uyğun sadə və aydın dildə verilə bilər.

3.3. İşin prokurora qaytarılması institutunun məqsədi aydın göstərilməmişdir

Məhkəmənin hazırlıq iclasının qərarı ilə işin prokurora qaytarılması institutu CPM-nin sona kimi işlənilib hazırlanmamış, qeyri-müəyyənliyi ilə fərqlənən və məhkəmə-istintaq təcrübəsində çoxsaylı problemlər yaradan institutlarından biri, bəlkə də birincisidir.

Institutun normativləşdirilmiş tərifı yoxdur. CPM-nin 303.1-ci maddəsinin məzmununa əsaslanıb işin prokurora qaytarılmasının mahiyyəti barədə müəyyən təsəvvürlər əldə etmək mümkündür. Maddənin məzmunu belədir: “Məhkəmənin hazırlıq iclasında məhkəməyədək icraat zamanı aradan qaldırılmadan müvafiq olaraq cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının mahiyyəti üzrə qanuni həll edilməsi mümkün olmayan kobud pozuntularına yol verildiyini müəyyən etdikdə məhkəmə cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verir və onu ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarır.”

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 66.3-cü maddəsində vurğulanmışdır: “Normativ hüquqi aktın hüquqi tənzimləmənin həqiqi tələblərinə uyğun gələn aydın məqsədləri və prioritetləri olmalıdır.” Qeyd edilən prosesual institutun mahiyyətini tam aydınlaşdırmaq üçün, ilk növbədə, onun təyinatının, məqsədinin nədən ibarət olması sualına cavab tapmaq gərəkdir. CPM-nin 303.1-ci maddəsinin mətnindən göründüyü kimi, bu yoxdur. İş qəbul etmiş prokurorun, müstəntiqin, təhqiqatçının üzərinə heç bir prosesual vəzifə, o cümlədən “kobud pozuntuları aradan qaldırmaq” vəzifəsi qoyulmamışdır. Həmin vəzifələrə dair yalnız ehtimal irəli sürmək olar. Qəti fikir yürütmək çətindir, çünki normanın məzmunu alternativ, bəzi hallarda, hətta ekzotik fikirlər yürütməyə imkan yaradır. Məsələn, işin prokurora qaytarılması məhkəmənin belə

pozuntularla *işə baxmaqdan qəti imtina* etməsi kimi də şərh oluna bilər. Çünki, işin sonradan prokuror tərəfindən məhkəməyə göndəriləcəyi barədə heç bir göstəriş, işarə yoxdur (məsələn, CPM-nin 318.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş mexanizmdən fərqli olaraq). Qaytarılmış iş üzrə ibtidai istintaq müddətinin əvvəllər aparılmış icraat müddətinə əlavə kimi hesablanması qaydası (CPM-nin 303.5-ci maddəsi) isə qaytarılmış iş üzrə icraatın mənasının aşkar edilmiş kobud pozuntuların aradan qaldırılması yox, icraatın “əvvəlki vəziyyətinə geri atılması”, yəni mühakimədən imtina edilməsi təəssüratı yaradır.

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ Konstitusiyanın 60-cı, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının (bundan sonra Avropa Konvensiyası) 6-cı maddələrində fundamental hüquq kimi təsbit edilmişdir. “Məhkəməyə müraciət hüququ” onun tərkib elementidir və subyekt bu hüququn verdiyi imkanlardan faydalanmaqdan məhrum etmək olmaz. Deməli, işin prokurora qaytarılması ədalətli məhkəmə baxışı hüququndan imtina kimi şərh edilməməli, onun tətbiqi isə, belə məna daşımamalıdır. Bunun təmin edilməsi isə, normativ qaydada müəyyənləşdirmə tələb edir. İlk növbədə işin prokurora qaytarılması institutunun təyinatına, məqsədinə aydınlıq gətirilməlidir. Bunsuz cinayət təqibinin sözügedən mərhələsində bir çox məsələləri düzgün dərk etmək, onları şərh etmək, məhkəmə-istintaq təcrübəsini düzgün istiqamətə yönəltmək çox çətin bir işdir.

Ümumiyyətlə, hüquq tətbiq etmə prosesində normaların, institutların, konsepsiyaların, ideyaların və s. düzgün şərh üçün “məqsəd”in rolu, metodoloji əhəmiyyəti əvəz edilməzdir. Avropa Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin, digər məhkəmələrin, bəzi hallarda prokurorların, müstəntiqlərin qərarlarında bunu asanlıqla müşahidə etmək olar. Avropa Məhkəməsi konvension hüquqlara müdaxilənin pozuntu olub-olmamasını müəyyən etmək üçün universal metodika işləyib hazırlamışdır. Bu metodikanın əsas elementlərindən biri – müdaxilənin məqsədinin müəyyənləşdirilməsidir. Bunun üçün

şərh prosesində (1) Konvensiyanın, onun kataloquna daxil olan (2) hüquqların və onlara (3) müdaxilənin məqsədlərini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Konvensiyanın və kataloqa daxil olan hüquqların bir hissəsinin məqsədləri bilavasitə bu sənədin mətnində əks etdirilmişdir. Konvensiyanın mətnində ifadə edilməmiş məqsədlərin məzmunu isə, Avropa Məhkəməsi tərəfindən aydınlaşdırılmışdır.

Məsələn, məqsədlər Avropa Konvensiyasında “Həyatdan məhrum etmə, aşağıdakı məqsədlər üçün güc tətbiqində mütləq zərurətin nəticəsi olduqda, bu maddənin pozulması hesab edilmir” (Maddə 2); “Bu maddənin məqsədləri üçün «məcburi və ya icbari əmək» termini aşağıdakıları ehtiva etmir” (Maddə 4); “milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün” (Maddə 8); “öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün” və s. sözləri ilə ifadə edilmişdir.

Məhdudiyyətlərin Konvensiyada nəzərdə tutulmamış məqsədlər üçün tətbiq edilməsi yolverilməz elan olunmuşdur. Konvensiyanın 18-ci maddəsində (Maddə 18. Hüquqlarla bağlı məhdudiyyətlərdən istifadənin hədləri) göstərilmişdir ki, “Qeyd olunan hüquq və azadlıqlarla (*Konvensiyanın kataloquna daxil olan hüquq və əsas azadlıqlar nəzərdə tutulur – N.B.*) bağlı bu Konvensiyada yol verilən məhdudiyyətlər, nəzərdə tutulduğundan başqa, hər hansı digər məqsəd üçün tətbiq olunmamalıdır”.

Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində “məqsəd”lərin məzmununa dair presedent mövqe formalaşır, həm də onlardan çox səmərəli istifadə edilir. Məsələn, Məhkəmənin məlum “Konvensiyanın məqsədi nəzəri və ya xəyali hüquqları deyil, praktiki və səmərəli hüquqları təmin etməkdir”, “məhdudiyyət qanuni məqsəd daşmırsa və tətbiq edilən vasitələrlə qarşıya qoyulan məqsəd arasında ağlabatan əlaqə

yoxdursa, həmin məhdudiyət 6-cı maddənin 1-ci bəndinə uyğun ola bilməz” standartları təhlil və dəyərləndirmə prosesində özül konstruksiya rolunu oynayır.

İşin prokurora qaytarılması institutu da hüquqa müdaxilədir (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna), onun məhdudlaşdırılmasıdır. Onun da məqsədi qanunda təsbit edilməli, digər məqsədlərlə onun tətbiqinin qarşısı normativ qaydada alınmalıdır. Yalnız bu halda cinayət təqibinin bu mərhələsində hüquqi müəyyənlik prinsipinin təmin edildiyini, insan hüquqlarının müdafiəsi üçün lazımı zəmin yarandığını söyləmək olar.

3.4. Tərəflərə məhkəməyə müraciət etmək hüququ verilməmişdir

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və beynəlxalq hüquq aktlarının tələblərinə görə ədalət mühakiməsi mahiyyət etibarilə ədalət anlayışına cavab verməli və hüquqların təsirli şəkildə bərpa olunmasını təmin etməlidir¹³. Avropa Konvensiyasının 13-cü maddəsində (Maddə 13. Səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) göstərilmişdir ki, “hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir”. Səmərəlilik cinayət-mühakimə icraatının bütün mərhələlərinə, o cümlədən hazırlıq iclası mərhələsinə də aid olmaqla çəkişən tərəflərə hüquqlarını müdafiə etmək üçün təsirli imkanlar yaradılmasını ehtiva edir.

Avropa Məhkəməsi dəfələrlə vurğulamışdır ki, “Konvensiyanın məqsədi nəzəri və ya xəyali hüquqları deyil, praktiki və səmərəli hüquqları təmin etməkdir. Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun demokratik cəmiyyətdə mühüm yer tutduğunu nəzərə alsaq, bunu xüsusən məhkəmələrə müraciət hüququna aid etmək olar¹⁴. Məhkəməyə müraciət ilkin və artıq başlanmış prosesin gedişində hüquqların səmərəli müdafiəsi üçün şəxsə məhkəməyə müraciət

etmək prosessual imkanı verilməsini ehtiva edir.

“Məhkəməyə müraciət hüququ” (“ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququnun aspektlərindən biri kimi) mütləq hüquq deyil. O, dolayısı ilə yol verilən məhdudiyətlərə məruz qala bilər, çünki məhkəməyə müraciət hüququ öz təbiətinə görə dövlət tərəfindən tənzimlənmə tələb edir. Proses iştirakçılarının “mülki hüquq və vəzifələrinin” müəyyən edilməsi üçün onların məhkəmələrə səmərəli müraciət hüququnu təmin edən Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi bu məqsədlə istifadə edilməli olan vasitələrin seçilməsini dövlətin ixtiyarına buraxır. Təbii ki, bu, Avropa Məhkəməsinin milli dövlət tərəfindən Konvensiyanın tələblərinə riayət edilib-edilmədiyi barədə qəti qərar vermək səlahiyyətinə heç bir təsir etmir. Öz təcrübəsində Avropa Məhkəməsi hüquqa qoyulan məhdudiyətlə onun məqsədi və tətbiq edilən vasitələri arasında əlaqələrin xarakterinə xüsusi diqqət yetirir, qeyd edir ki, “müraciət hüququna qoyulan məhdudiyət qanuni məqsəd daşımırsa və tətbiq edilən vasitələrlə qarşıya qoyulan məqsəd arasında ağlabatan əlaqə yoxdursa, həmin məhdudiyət 6-cı maddənin 1-ci bəndinə uyğun ola bilməz”¹⁵.

CPM-nin 303-cü maddəsinin bu tələblərə tam cavab verdiyini söyləmək mümkün deyil. CPM-nin 299.3-cü maddəsinə əsasən, hazırlıq iclasında həll edilən məsələlərə məhkəmə cinayət prosesi tərəflərinin iştirakı ilə baxır. Məsələlər siyahısında isə “cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması” adlısı yoxdur. CPM-nin 299.3.2-ci maddəsində göstərilən “aparılmış ibtidai araşdırma zamanı bu Məcəllənin tələblərinin pozulub-pozulmaması barədə” məsələnin həllini işin prokurora qaytarılması məsələsinin həlli ilə eyniləşdirmək olmaz. Ən azı ona görə ki, biri o birisinin nəticəsi ola (və ya olmaya) bilər, yəni qeyd edilən normaların biri səbəbdir, o birisi nəticə.

13 Bax: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 420.3-cü maddəsinə dair” 19 aprel 2002-ci il tarixli qərarı.

14 Bax: Case of Kreuz v. Polland (ap. №28249/95) Judgment 19.07.2001 p.57.

15 Bax: orada, p.55.

Bir anlığa təsəvvür edək ki, CPM-nin 299.3.2-ci maddəsi həm də bu Məcəllənin 303-cü maddəsində təsbit edilmiş məsələləri əhatə edir. “Tərəflərin iştirakı” anlayışına nəzər salaq, onun məzmun elementlərinin nədən ibarət olmasını dəqiqləşdirməyə çalışaq. “İştirak” ən azı passiv və aktiv formalarda ola bilər. Məhkəmə iclasında passiv iştirak, sadəcə olaraq, məhkəmə iclasında olmaq, orada gedən prosesi müşahidə etməkdən ibarət ola bilər. Azərbaycan qanunlarına əsasən, məhkəmə iclasları açıq keçirilir və istənilən vətəndaş bu proseslərdə iştirak etmək hüququna malikdir. Belə hallarda vətəndaş “məhkəmədə iştirak” funksiyasını yerinə yetirirmi? Prosesual mənada bunu iddia etmək olmaz, çünki onların prosesual hüquq və vəzifələri yoxdur.

Bəs “prosesual iştirak” nədə ifadə olunmalıdır? Məhkəmənin hazırlıq iclasında “tərəflərin iştirakı”nın xarakterinə aydınlıq gətirilməsində Avropa Məhkəməsinin presedent mövqeyi də əhəmiyyətlidir. Bu mövqeyə görə, ədalətli məhkəmə araşdırma hüququ nəinki ittiham olunan şəxsin məhkəmə iclasında olmaq, həm də bu iclasda “səmərəli şəkildə iştirak etmək hüququnu təmin edir”¹⁶. “Səmərəli iştirak”, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “nəzəri və ya xəyali” yox, “praktiki və səmərəli” olmalıdır. Prosesual səlahiyyətin olmaması isə təbii ki, “səmərəli iştirak”ı tam istisna edir.

Deməli, qanunun hərfi mənasına görə, işin prokurora qaytarılması tərəflərin iştirakı ilə həll edilən məsələ sayılmır. CPM-nin 303-cü maddəsinin məzmununda bu maddədə tənzimlənən məsələnin həlli zamanı çəkişən tərəflərin hər hansı bir səlahiyyətə malik olmalarına dair göstəriş yoxdur. Tərəflər bu məsələ ilə bağlı nə təşəbbüs qaldıra, nə də münasibət nümayiş etdirə bilərlər. Məsələ tamlıqla məhkəmə tərəfindən öz mülahizəsinə əsasən (düzdür, əsaslandırılmış qərar çıxarmaqla) təkbəşinə həll edilir.

Bu mexanizm ilk növbədə cinayət prosesinin

çəkişmə xarakterinə və bu prosesdə məhkəmənin arbitr roluna uyğun gəlir. Çəkişmə tərəflərin iştirakını nəzərdə tutur. “İştirak”ın bir forması olmalıdır və o, prosesual sənədlərdə (konkret halda qərarda) əksini tapmalıdır. Məsələn, qərarda yazılmalıdır ki, müzakirə olunan məsələ ilə bağlı ittiham tərəfinin mövqeyi necədir, müdafiə tərəfinin mövqeyi necədir. İkincisi, çəkişmə ehtiva edir ki, hər bir tərəf öz maraqlarını ifadə etsin, onun müdafiəsi ilə məşğul olsun. Bunlarla məhkəmə məşğul olmamalıdır. Məhkəmə tərəflərdən birinin (və ya hər ikisinin) təşəbbüsü olmadan qərar çıxarmaqla “tərəfə çevrilmiş”, tərəflərin maraqlarını ifadə etmiş olur. Məsələn, təqsirləndirilən şəxs müdafiə hüququnun pozulduğunu hesab etmir, müvafiq məsələ qaldırmır, məhkəmə isə, əksini iddia edir, bunu əsas götürüb qərar qəbul edir. Faktiki olaraq məhkəmə müdafiə tərəfinin maraqlarının ifadəçisinə çevrilmiş olur. Hüququn vəzifədən fərqi həm də ondan ibarətdir ki, subyekt ikincidən imtina edə bilməsə də, birincidən (hüququndan) imtina edə bilər (bəzi istisnaları çıxmaq şərti ilə). O cümlədən, təqsirləndirilən şəxs müdafiə hüququnun müəyyən elementlərini bu və ya digər mərhələdə həyata keçirməkdən imtina edə bilər¹⁷. Üçüncüsü, tərəflərin hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəməyədək mərhələdə təmin edilib-edilməməsini bu subyektlərin özündən soruşmadan müəyyən etmək əsaslandırılmış qərarın çıxarılmasını şübhə altına alır.

Qeyd edilən mexanizm fundamental hüquqların müdafiəsi baxımından da qüsurludur. CPM-nin 303-cü maddəsində tərəflərin “məhkəməyə müraciət” hüququnun məhdudlaşdırılmasının məqsədi aydın deyil, lakin bir-mənalı olaraq görünür ki, bu məqsəd qanuni xarakter daşıyır. Məhkəmənin hazırlıq iclasında tərəflərin fəal iştirakı olmadan cinayət təqibinin məhkəməyədək mərhələsində yol verilmiş kobud pozuntuları aşkar etmək, onlara adekvat

16 Bax: Case of Maksimov v. Azerbaijan (ap.№ 38228/05) Judgment 8.10.2009, p.39.

17 Məsələn, təqsirləndirilən şəxs ibtidai istintaq materialları ilə məhkəməyədək mərhələdə tanış olmaqdan imtina edə bilər. CPM-nin 284.2-ci maddəsinə əsasən, müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə və müdafiəçiyə cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq üçün imkan yaradır. Onlar bu imkandan istifadə edə də, etməyə də bilərlər. Bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxslər və onların müdafiəçiləri müdafiə taktikasını planlaşdırarkən icraat materialları ilə tanış olmanı və vəsatətlər verilməsini daha sonrakı mərhələlərə, məhkəmə mərhələlərinə saxlamağa üstünlük verirlər. Belə hallara təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisinin təşəbbüsü, iddiası olmadan müdafiə hüququnun pozulması qiyməti verilməsinə əsas yoxdur

qiymət vermək tərəflərin iştirakı ilə etməkdən daha çətinidir. Məqsəd kobud pozuntuların aradan qaldırılmasıdır, tərəflərin təşəbbüs göstərmələri və müzakirələrdə fəal iştirakı hər vəchlə stimullaşdırılmalıdır. Qeyd edilən maddədə isə bunun əksi müşahidə edilir. Ona görə də, şübhə yoxdur ki, çəkişən tərəflərin nümayəndələrinə, ilk növbədə təqsirləndirilən şəxsə və zərər çəkmiş şəxsə öz hüquqlarının pozulmasını məhkəməyə bildirmək və onların aradan qaldırılması üçün qanunda nəzərdə tutulmuş addımları atmaq barədə təşəbbüs qaldırmaq, onun müzakirəsinə və müvafiq qərarlar qəbul olunmasına nail olmaq imkanlarının məhdudlaşdırılması qanuni məqsəd daşımır; bu məhdudlaşdırma ilə “kobud pozuntuların aradan qaldırılması” məqsədi arasında ağılabatan əlaqə görünür.

Deməli, CPM-nin 303-cü maddəsində cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması məsələsinin həllinin tərəflərin təşəbbüsünə əsasən və onların iştirakı ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Bu, məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə işin baxılmasına xitam verilməsi və prokurora qaytarılması imkanlarını istisna etmir. Çünki, elə hallar müəyyən edilə bilər ki, onlar tərəflərin hüquqları ilə yox, saf ədalət mühakiməsi maraqları, məsələn, “işin düzgün həll edilməsi” marağı ilə bağlı olsun. Belə hallarda müvafiq məsələnin qaldırılması təşəbbüsü məhkəmənin üzərinə qoyula bilər. Lakin hər bir halda, işin baxılmasına xitam verilməsi və prokurora qaytarılması barədə məsələ onun məhkəmənin özü və ya tərəflərin (və ya tərəflərdən birinin) təşəbbüsü ilə qaldırılmasından asılı olmayaraq tərəflərin çəkişməsinin predmeti kimi qəbul edilməlidir.

Etiraf olunmalıdır ki, qanunvericilikdə qeyd edilən boşluqlara baxmayaraq, məhkəmə təcrübəsi tərəflərin mövqelərinin qərarlarda əks etdirilməsi istiqamətində formalaşmışdır. Bu da müvafiq normativləşdirmə aparmanın zəruriliyini təsdiqləyir. Hələ qədim romalılar deyirdilər ki, “*a communi observantia non est re-*

cedendum”, hamının qəbul etdiyi şeyə laqeyd yanaşmaq olmaz.

3.5. Tərəflərə apellyasiya hüququ verilməmişdir

Cinayət-prosessual qanunvericiliyi məhkəmənin hazırlıq iclasının işin prokurora qaytarılması barədə qərarından apellyasiya şikayəti (protesti) vermək səlahiyyəti nəzərdə tutmamışdır. Yəni, belə qərarlar qəti sayılır. Qədim Romada əmin idilər ki, səhv o qərardır ki onu dəyişmək mümkün deyil (“*malum consilium est, quod inutari non potest*”).

Bu fikrin indiki şəraitdə də rasionallığı mübahisəsizdir.

Hazırda qüvvədə olan CPM-də işin prokurora qaytarılması barədə hazırlıq iclasının qərarından apellyasiya şikayəti (protesti) vermək hüququ olmuş, 2000-ci ilin sentyabr ayının 1-dən 2005-ci ilin iyun ayının 14-nə kimi tətbiq edilmişdir. Sonra, 14 iyun 2005-ci il 939-IIQD nömrəli “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2005-ci il, № 8, maddə 686) ilə 300.5-ci maddədə «300.1.6 - 300.1.7-ci» rəqəmləri «300.1.6 və 300.1.7-ci» sözləri ilə əvəz edilmiş, apellyasiya şikayəti və ya protesti verilməsi mümkün olan qərarlar sırasından “cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması barədə” qərar çıxarılmışdır.

Qanunvericinin bu addımının səbəbləri ictimaiyyətə açıqlanmasa da, ehtimal olunurdu ki, bu prosesin həddən artıq uzanması ilə bağlıdır. Təcrübədə ən çox mübahisə yaradan qərar elə bu növ - “cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması barədə” qərarlar idi. Bu qərarlardan apellyasiya və kassasiya şikayətlərinin baxılması çox vaxt aparırdı. Təbii

ki, belə vəziyyət cinayət prosesinin səmərəlilik səviyyəsini aşağı salırdı. Məhkəmələr həddən artıq yüklənirdi. Onların icraatına daxil olan işlərin sayı ilə icraatına yekun vurulmuş işlərin miqdarı arasında fərq birincinin xeyrinə gündəndən artırdı. Bu, işin keyfiyyətinə təsir etməyə bilməzdi. Ən başlıcası isə, proseslərin uzanması Avropa Konvensiyasının 6.1-ci maddəsində təsbit edilmiş ədalətli məhkəmə araşdırma hüququnun “ağlabatan”lıq tələbinin təmin olunmasını çətinləşdirirdi. Vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq lazım idi və bu problem tərəflərin apellyasiya hüquqlarının ləğvi ilə aradan qaldırıldı. Əsas insan hüquqlarından biri olan “ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququnun bir elementinin (“ədalət mühakiməsinin ağlabatan müddətdə həyata keçirilməsi) təmin edilməsi naminə o birisi (məhkəməyə müraciət etmək, məhkəmənin “əlçatanlığı”) ləğv edildi. Əslində, bunu problemin həlli yox, başqası ilə əvəzlənməsi adlandırmaq olar.

CPM-nin 300.1.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qərardan apellyasiya şikayəti (protesti) vermək hüququnun ləğvini ədalətli saymaq olarmı?

Barəsində ittiham irəli sürülmüş şəxsin “ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” onun işinə baxan birinci instansiya məhkəməsinin hazırlıq iclasını da əhatə edir. Bu iclasın yekunu üzrə qəbul edilmiş qərarlardan apellyasiya şikayəti vermək hüququ “ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququnun elementi olmuşdur. Bu elementin ləğvi (14.06.2005-ci il tarixdə) hüququn həddlərini kiçiltmiş, məzmununu azaltmış, subyektin imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışdır.

Vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Avropa Konvensiyası bir çox hüquqların və əsas azadlıqların “qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan” məhdudlulara məruz qalmasına yol verir. Məhdudluların əsasları müxtəlifdir - milli təhlükəsizlik və ictimai asayişin təmin edilməsi, ölkənin

iqtisadi rifah maraqlarının qorunması, iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısını almaq, sağlamlığı yaxud mənəviyyəti qorumaq, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsi, ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək və s.

“Ədalətli məhkəmə hüququ”nu təsbit etmiş Konvensiyanın 6-cı maddəsinin mətnində onu məhdudlaşdıran müddəa yoxdur¹⁸. Lakin Avropa Məhkəməsinin presedent mövqeyi ondan ibarətdir ki, bu hüquq mütləq deyil, o da məhdudlulara məruz qalır. Məhkəmə bu məhdudluların “qanunilik” meyarlarını müəyyənləşdirmişdir. Bellet Fransaya qarşı iş üzrə qərarla Məhkəmə özünün presedent təcrübəsini ümumiləşdirərək göstərmişdir: “Təminatı 6-cı maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş “məhkəməyə müraciət hüququ” mütləq deyil; o, sükutla yol verilən məhdudlulara məruz qala bilər, çünki o “cəmiyyətin, eləcə də konkret şəxslərin tələbləri və resurslarına uyğun olaraq yerindən və zamanından asılı olaraq öz təbiətinə görə dövlət tənzimlənməsi tələb edir”. (...) Belə tənzimləmə həyata keçirərkən iştirakçı dövlətlər müəyyən ixtiyar azadlığına malikdirlər. Məhkəmə Konvensiyanın tələblərinə əməl edilməsi barədə son qərar qəbul edərkən əmin olmalıdır ki, tətbiq olunan məhdudlular məhkəməyə müraciət hüququnu, bu hüququn mahiyyətini zədələyən dərəcədə məhdudlaşdır. (...) Bundan başqa, belə məhdudlular o şərtlə 6-cı maddənin 1-ci bəndinə uyğun olacaq ki, qanuni məqsəddə malik olsun və qoyulmuş məqsədlə tətbiq edilən vasitələr arasında ağlabatan uyğunluq mövcud olsun”¹⁹.

“Məhkəməyə müraciət hüququ”nun mahiyyətinə toxunmaq dedikdə nə başa düşülməlidir? Yəqin ki, bu, həmin hüququn tamamilə ləğvini nəzərdə tutmamalıdır, əks təqdirdə başqa ifadələrdən istifadə olunardı. Avropa Məhkəməsi də məhkəməyə müraciət hüququnun ləğvi ilə nəticələnən hər hansı ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna müdaxiləni “qanuni”

18 Qeyd: Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsinə əsasən, ədalətli məhkəmə hüququnun “məhkəmənin əlçatanlığı” elementinə münasibətdə “sükutla yol verilən məhdudlular”ə yol verilir, çünki ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun gerçəkləşdirilməsi dövlət tənzimlənməsi tələb edir. tənzimləmə prosesi isə bu və ya digər dərəcəli və növlü məhdudlularla bağlı olur. Lakin belə məhdudlular Konvensiyanın 6-cı maddəsində təsbit edilmiş hüququn mahiyyətinə toxunmamalıdır. (of Levages v. France (App. 21920/93) Judgment 23.10.1996, p.40.

hesab etmir.

Avropa Məhkəməsi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun iki elementi – “ağlabatan müddət” və “məhkəməyə müraciət etmək hüququ” arasında orqanik bağlılığa dəfələrlə diqqət yetirmişdir. Bu bağlılıq özündə bir-biri ilə mübarizə aparan ziddiyyət ehtiva etdiyindən dialektik xarakter daşıyır. Bununla belə, hər bir konkret işdə onların hansının daha önəmli olması sualına cavab vermək lazım gəlir. Düzgün nəticəyə gəlmək üçün isə, çıxış nöqtələri, prinsip və meyarlar lazım olur. Bəs, Avropa Məhkəməsinin mövqeyi necədir, o, bunların hansını daha önəmli sosial dəyər hesab edir?

Məhkəmənin fikrincə, “6-cı maddə məhkəmə araşdırmasının tezliyini tələb edir, lakin o, həm də daha ümumi prinsip - ədalət mühakiməsinin lazımı qaydada həyata keçirilməsini möhkəmləndirmişdir”²⁰. Ona görə də, müvafiq hallarda “ağlabatan müddət” standartının ayrıca tətbiq edilməsi qeyd edilən hüququn pozulacağı ehtimalını artırır. Təsadüfi deyildir ki, qədim dövrlərdə də məhkəmənin tələsdirilməsi məqbul sayılırdı. Romalılar əmin idilər ki, ədalət mühakiməsinin tələsdirmək bədbəxtliyi arzulamaqdır (*festinatio justitiae est noverca infortunii*).

Avropa Konvensiyasının 17-ci maddəsi (Maddə 17 Hüquqlardan sui-istifadənin qadağan olunması) də nəzərdən qaçmamalıdır. Orada deyilir ki, “Bu Konvensiyada heç nə hər hansı dövlətin, qrupun və ya şəxsin burada təsbit olunan hüquq və azadlıqlarının ləğvinə yönəl-

miş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı əməl törətmək və ya onları Konvensiyada nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırmaq hüququna malik olması kimi şərh oluna bilməz.”

Yuxarıda göstərilən arqumentlər baxımından məhkəmənin hazırlıq iclasının işi prokurora qaytarmaq barədə qərarından apellyasiya imkanlarının olmamasını “ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququnun tələblərinə uyğun hesab etmək mümkün deyil.

Bundan başqa, dövlətin pozitiv öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vəzifəsinin icra olunması baxımından da qeyd edilən məhdudlaşma düzgün addım sayıla bilməz. Özlüyündə, fundamental insan hüququnun məhdudlaşdırılmasına məhkəmə sistemində iş yükünün çoxluğu ilə haqq qazandırmaq açıq-aşkarcasına ədalətsiz görünür. Məhkəmələrin iş yükü çox ola bilər və bu hətta problem səviyyəsinə qədər böyüyə bilər. Lakin bu problemin həlli üçün dövlət adekvat tədbirlər görməlidir. Bu tədbirlər fundamental hüquqların mahiyyətini dəyişməməli, əksinə, onların daha səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət göstərməlidir.

Avropa Məhkəməsi dəfələrlə vurğulamışdır ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi iştirakçı dövlətin üzərinə məhkəmə sistemini elə təşkil etmək öhdəliyi qoymuşdur ki, onun məhkəmələri işlərə ağlabatan müddət ərzində baxa bilsinlər²¹. Bu tələblərin təmin edilməsi mexanizmini, üsulunu dövlət özü müstəqil olaraq müəyyənləşdirir. Jarkov RF qarşı işdə Avropa Məhkəməsi bunun bir neçə üsulunu göstərmişdir: hakimlərin sayını artırmaq, müd-

19 Bax: Case of Bellet v. France, (Appl.no. 23805/94), Judgment 04.12.95, p.31: “31. Since establishing the principle of the right of access to a court in its judgment of 21 February 1975 in the case of Golder v. the United Kingdom (Series A no. 18, p. 18, para. 36) the Court has clarified its scope in the following terms: «(a) The right of access to the courts secured by Article 6 para. 1 (art. 6-1) is not absolute but may be subject to limitations; these are permitted by implication since the right of access ‘by its very nature calls for regulation by the State, regulation which may vary in time and in place according to the needs and resources of the community and of individuals’. (b) In laying down such regulation, the Contracting States enjoy a certain margin of appreciation, but the final decision as to observance of the Convention’s requirements rests with the Court. It must be satisfied that the limitations applied do not restrict or reduce the access left to the individual in such a way or to such an extent that the very essence of the right is impaired. (c) Furthermore, a limitation will not be compatible with Article 6 para. 1 (art. 6-1) if it does not pursue a legitimate aim and if there is not a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be achieved.» (Fayed v. the United Kingdom judgment of 21 September 1994, Series A no. 294-B, pp. 49-50, para. 65, citing the Lithgow and Others v. the United Kingdom judgment of 8 July 1986, Series A no. 102, p. 71, para. 194, and the Ashingdane v. the United Kingdom judgment of 28 May 1985, Series A no. 93, pp. 24-25, para. 57) 20 Bax: Case of Boddaert v. Belgium, (appl.12919/87), Judgment 12.10.1992, p.39: “Article 6 (art. 6) commands that judicial proceedings be expeditious, but it also lays down the more general principle of the proper administration of justice.” 21 Bax: Case of Leffler v. Austria) (N 2), (ap.N 30546/96), Judgment 04.03.2004, § 57.

dətləri avtomatik tətbiq etmək, sərəncamlar vermək və digərləri²². Göstərilən üsulların sayı çox olmasa da, onların ortaq əlamətlərini tapıb onları meyar kimi qəbul etmək, sonra isə, bu meyarı digər hallara tətbiq etmək və bu halın Avropa Məhkəməsinin mövqeyinə uyğun olub-olmamasını bilmək olar.

Hakimlərin sayının artırılması, müddətlərin avtomatik tətbiq olunması, sərəncamlar vermək texniki-təşkilati xarakterli üsullardır. Apellyasiya hüququnun ləğvini isə, məhkəmə-hüquq sisteminin fəaliyyətini təmin edən təşkilati-texniki xarakterli tədbir hesab etmək olmaz.

Milli qanunvericilikdə də işin prokurora qaytarılmasına dair hazırlıq iclası qərarından apellyasiya şikayəti vermək hüququnun ləğvinə mötəbər əsaslar tapmaq mümkün deyil. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə məhdudluğu qoymamışdır. Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin I hissəsində (Maddə 60. Hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı) yazılmışdır: “Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir”. Maddənin məzmunundan açıq-aydın görünür ki, bu bütün hüquq və azadlıqları əhatə edir və bunun üçün hər hansı bir şərtin olması tələb edilmir. Hətta hər hansı istisnaların, məhdudluqların mövcudluğuna dəlalət edən ənənəvi “qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla”, “qanunla müəyyən edilmiş hədlər”, “qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müddətlərdə” və s. kimi konstruksiyalardan istifadə edilməmişdir. Sual olunur: bu norma cinayət prosesində məhkəmənin hazırlıq iclası zamanı çıxarılmış qərarın (məsələn, işin prokurora qaytarılması haqqında) hüquqlarını pozulmuş hesab edən şəxsə də mənsubdurmu? Sualın cavabı yalnız müsbət ola bilər. Belə düşünməməyə heç bir, o cümlədən formal əsas da, yoxdur. Sözügedən hüquq pozuntusu (pozulduğu şəxs tərəfindən ehtimal edilməsi məsələnin mahiyyətini dəyişmir) unikalıdır, cinayət prosesinin digər mərhələsində (və

ya anında) bu təkrarlanmır. Onu sonradan bərpa etmək mümkün deyildir, çünki “cinayət prosesi” adından məlum olduğu kimi, bir prosesdir, müddət çərçivəsində davam edir. Başa çatmış bir proseduranın mexanizmində şikayət imkanı nəzərdə tutulmamışdırsa, onu sonrakı mərhələlərdə “reanimasiya” etmək mümkün deyildir. Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin mənasına görə, işin prokurora qaytarılması haqqında hazırlıq iclası qərarından şikayət vermək hüququ tanınmalı və müdafiə edilməlidir, o cümlədən həmin qərardan apellyasiya şikayəti verməklə. Belə şikayət hüququ olmayan yerdə “maddi hüquq”un müdafiəsindən söhbət gedə bilməz.

Bəziləri etiraz edə bilərlər ki, apellyasiya şikayəti vermək hüququ birbaşa qanunda yazılmamışdırsa, deməli bu “maddi hüquq” yoxdur və Konstitusiyanın 60-cı maddəsi də belə hallar üçün tətbiq edilməzdir. Tezis çox asanlıqla təkzib edilir. “Littera occlidit spiritus autem vivificat” (lat.) – hərf öldürür, ruh yaşadır. CPM-nin 303.2 və 303.4-cü maddələri müəyyən etmişlər ki, “cinayət işi və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onu ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması məhkəmənin əsaslandırılmış qərarı ilə həyata keçirilir”; bu qərarla “belə qərarın çıxarılması üçün əsaslar göstərilir”. “Əsaslı qərar” elementi Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş “ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququnun tərkib hissəsidir. Qərar əsaslandırılmamışdırsa, deməli, bu hüquq təmin edilməmişdir. Hüquq varsa, deməli, Konstitusiyanın 60-cı maddəsinə əsasən, müdafiə edilməlidir.

İşin prokurora qaytarılması barədə məhkəmənin hazırlıq iclası qərarından apellyasiya şikayəti vermək hüququnun məhdudlaşdırılmasını dəyərləndirərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin fundamental hüquqların məhdudlaşdırılması, bu hüquqların müdafiəsinin səmərəliliyi, qeyd edilən zəmində qanunçuluq prinsipinin əhəmiyyəti

22 Bax: Case of Zharkova v. Russian Federation (ap.N 32380/06) Judgment 17.09.2009, p.29: “The manner in which a State provides for mechanisms to comply with this requirement – whether by increasing the numbers of judges, or by automatic time-limits and directions, or by some other method – is for the State to decide”.

kimi mövqeləri diqqətdən kənar qalmamalıdır. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 420.3-cü maddəsinə dair” 19 aprel 2002-ci il tarixli qərarında yazılmışdır: “(...) Konstitusiya Məhkəməsi qeyd etməyi vacib bilir ki, Konstitusiyanın göstərilən normasına (60-cı maddə nəzərdə tutulur – N.B.) əsasən, şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququ hər hansı bir çərçivə ilə məhdudlaşdırıla bilməz və bütün məhkəmə instansiyalarına aiddir. Məhkəmə müdafiəsi beynəlxalq hüquqda (İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 8-ci maddəsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin 1-ci bəndi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi) müstəqil məhkəmə tərəfindən ədalətli məhkəmə araşdırması əsasında hüquqların səmərəli bərpa edilməsi kimi qəbul olunur. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və beynəlxalq hüquq aktlarının tələblərinə görə ədalət mühakiməsi mahiyyət etibarilə ədalət anlayışına cavab verməli və hüquqların təsirli şəkildə bərpa olunmasını təmin etməlidir. Yanlış məhkəmə qərarı ədalət mühakiməsinin qanuna uyğun aktı kimi qəbul edilə bilməz və belə qərardan şikayət vermək hüququnun məhdudlaşdırılması ədalət prinsipinə zidd hesab olunmalıdır.”

Tam aydın və birmənalı mövqedir. Onu sözügedən qərarlardan apellyasiya şikayəti vermək hüququnun olmasına güclü arqument kimi qəbul etmək olar.

Qeyd edilməlidir ki, Avropanın hüquq məkanına inteqrasiya olmuş keçmiş sovet birliyi ölkələrinin qanunvericiliyində məhkəmənin hazırlıq iclasından işin prokurora qaytarılması barədə qərarlarından apelyasiya şikayəti vermək nəzərdə tutulmuşdur²³.

Nəzərə almaq lazımdır ki, işin prokurora qaytarılması haqqında məhkəmənin hazırlıq iclası

qərarından apellyasiya şikayəti (protesti) vermək səlahiyyəti ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun daha dolğun təmin edilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Bu, həm də milli cinayət mühakimə icraatının təkmilləşdirilməsi, səhv məhkəmə qərarlarının düzəldilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 397.1 və 397.2-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” 12.05.2009-cu il tarixli qərarında vurğulanmışdır ki, “qanuni qüvvəyə minməmiş birinci instansiya məhkəməsinin qərarına (o cümlədən hökmə) apelyasiya qaydasında yenidən baxılmasına məhkəmə səhvlərinin düzəldilməsinin vasitəsi kimi baxılmalıdır.”

Bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. İş ondadır ki, apellyasiya şikayəti hüququnun olmaması faktiki olaraq işin prokurora qaytarılması institutunun inkişafının qarşısını alır. CPM-nin 303-cü maddəsinin bu və ya digər müddəasının tətbiqi ilə bağlı yuxarı məhkəmə instansiyalarının (apellyasiya, kassasiya) ümumi mövqeyinin olmaması məhkəmə-istintaq təcrübəsinin düzgün istiqamətdə formalaşmasına lazım olan əsas vasitələrdən, zəmindən məhrum edir. Bütün dünyada presedent təcrübə məhz yuxarı instansiya məhkəmələrinin təcrübəsinə əsaslanmaqla formalaşır. Oriyentirlər müəyyənləşdirilməmiş mühitdə isə, hədəfi tapmaq çətindir, istənilən addımı yanlış istiqamətdə hərəkət kimi qəbul edənlərin haqsız (və ya haqlı) olduqlarını bildirmək mümkün olmur.

Beləliklə, cinayət-hüquqi konfliktin daha səmərəli həll edilməsi, cinayət prosesinin məhkəmənin hazırlıq mərhələsində fundamental insan hüquqlarının daha dolğun təmin olunması, eləcə də cinayət mühakimə icraatının təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilməsi üçün işin prokurora qaytarılmasına dair məhkəmə qərarından apellyasiya şikayəti vermək hüququ bərpa olunmalıdır.

23 Вак: məsələn, RF CPM: “Статья 236. Виды решений, принимаемых судьей на предварительном слушании. 1. По результатам предварительного слушания судья принимает одно из следующих решений: (...) 2) о возвращении уголовного дела прокурору; (...) 7. Судебное решение, принятое по результатам предварительного слушания, может быть обжаловано, за исключением судебного решения о назначении судебного заседания в части разрешения вопросов, указанных в пунктах 1, 3 - 5 части второй статьи 231 настоящего Кодекса. (часть седьмая в ред. Федерального закона от 30.10.2009 N 244-ФЗ)

3.6 “Kobud pozuntular”ın sübuti əhəmiyyəti və onların aradan qaldırılmasının mənası ziddiyyətlidir

Normativ hüquqi akt ziddiyyətsiz olmalıdır²⁴. Məhkəməyədək icraat zamanı yol verilmiş kobud pozuntuların hüquqi nəticələri CPM-nin 125.2-ci maddəsində sadalanmışdır. Bu maddədə sadalanmış, məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların cinayət işi üzrə sübut kimi qəbul edilməsini istisna edən 10 qrupa bölünmüş əsasın 7-si CPM-nin 303.3-cü maddəsində sadalanmış “kobud pozuntular”la, yəni, işin prokurora qaytarılması barədə qərar çıxarılması əsasları ilə oxşardır (eyni deyilsə). Digər tərəfdən, CPM-nin 125.3-ci maddəsi vurğulayır ki, “Bu Məcəllənin 125.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda alınmış məlumatlar, sənədlər və əşyalar hüquqi qüvvəsi olmayan hesab edilir və onlar ittihamın düzgün həlli üçün hər hansı halın sübut olunmasında istifadə edilə bilməz.” Eyni fikri daha ümumi məzmununda CPM-nin 9.2-ci maddəsi də ifadə edir: “Bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş hallarda cinayət prosesi prinsiplərinin və ya şərtlərinin pozulması cinayət təqibi üzrə başa çatmış icraatın etibarsız sayılmasına, onun gedişində qəbul edilmiş qərarların ləğvinə, yaxud toplanmış materialların sübutedici qüvvəsinin olmaması qənaətinə gəlməyə səbəb ola bilər.”

Göründüyü kimi, eyni yuridik faktlar (kobud pozuntular) bir-birini istisna edən iki müxtəlif istiqamətli prosessual davranışa (iş geri qaytarmaq; icraat materiallarını etibarsız hesab etmək) əsaslar kimi təqdim edilir. Bu əsasların gerçəkləşdirilməsini təmin edəcək prosessual vəzifələr müəyyən edilmişdir. CPM-nin 299.4.3-cü maddəsində göstərilir ki, məhkəmənin hazırlıq iclası zamanı məhkəmə baxışından sübut kimi yolverilməz materialların xaric edilməsi barədə məsələ həll edilir. Bu Məcəllənin 303-cü maddəsinin məzmunundan isə, görünür ki, “kobud pozuntular”la əldə edilmiş materiallar cinayət təqibi üçün hələ itirilməmişdir; sadəcə

onları sübut kimi istifadə etməyə yararlı edəcək lazımi kondisiyaya çatdırmaq üçün iş prokurora qaytarılır.

Eyni zamanda hər iki qrup normanı tətbiq etmək mümkün deyildir, yəni qeyd edilən normaların kolliziyası mövcuddur. Onun həlli qaydası “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanunu (Maddə 10. Normativ hüquqi aktların kolliziyasının həlli qaydaları), digər qanunlar, eləcə də doktrinalarla müəyyən edilir. Lakin ziddiyyətli normaların eyni hüquqi tənzimləmə sahəsinə aid olmaları, eyni hüquqi qüvvəyə malik olmaları, eyni vaxtda qəbul edilmələri və s. bu kimi amillər konkret olaraq bu halda kolliziyanın həllini çətinləşdirir. Faktiki olaraq məhkəməyə konkret halda tətbiq edilməli olan normaları sərbəst seçmək imkanı yaradılır, bu isə yolverilməzdir və sui-istifadəyə yol açır.

Məhkəməyədək icraat zamanı yol verilmiş “kobud pozuntular” müvafiq sübutların etibarsızlığına səbəbdirsə, icraatı məhkəmənin hazırlıq iclasından geri qaytarmağın mənası nədir? İş prokurora qaytarıldıqdan sonrakı mərhələdə toplanmış materialların “reanimik” əhəmiyyəti çox azdır, demək olar ki yoxdur; onlar ilkin icraat zamanı yol verilmiş pozuntuların maddiyətini “təmizləyər” bilmir. Tutaq ki, ibtidai istintaq təqsirləndirilən şəxsin bilmədiyini dildə aparılmış, buna görə CPM-nin 303.3.2-ci maddəsinə əsasən iş prokurora qaytarılmış və müvafiq hərəkətlər onun bildiyi dildə təkrar aparılmış, eyni məzmunlu ifadələr alınmışdır. Bu ifadədən sübut kimi istifadə oluna bilərmi? Təcrübədə olunur, lakin qanunun mənasına görə, olunmamalıdır. Bu məlumatlar “zəhərli ağacın meyvələri” hesab edilir və onların sübut etmə prosesində istifadəsi yolverilməzdir; belə hallarda CPM-nin 125.2.3-cü maddəsinin nəzərə alınmaması mümkün deyildir. Hətta ilkin və sonrakı ifadələri yanaşı qoyasız olsaq, təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə olan normanın tətbiqinə imkan verən ifadəyə üstünlük verilməlidir, yəni ittiham sübutunu ləğv edən, onu etibarsız edən normanın tətbiqinə imkan

24 Bax: “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanunu: “Maddə 8. Normayaratma fəaliyyəti əsas prinsipləri. 8.0. Normayaratma fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin I hissəsində göstərilən prinsiplərlə yanaşı, aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilir: (...) 8.0.7. normativ hüquqi aktların ziddiyyətsizliyi;”

verən ifadəyə. Bunu təqsirsizlik prezumpsiyası tələb edir .

Təqsirləndirilən şəxsin sonrakı ifadəsi ilə əvvəlki ifadəsi arasında onun xeyrinə fərq olduqda isə məsələ birmənalı həll edilməli, əvvəlki ifadə nəzərə alınmamalıdır.

Bu məsələ ilə bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin mövqeyi çox maraqlıdır. Eduard Çistyakov Rusiya Federasiyasına qarşı iş üzrə qərarla vurğulamışdır: “Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, təqsirləndirilən şəxs milli orqanların səhvlərindən fayda götürməlidir. Başqa sözlə, cinayət təqibi və məhkəmə orqanları tərəfindən buraxılmış istənilən səhvə görə məsuliyyəti dövlət daşmalıdır və bu səhvlər maraqlı şəxsin hesabına aradan qaldırılmamalıdır”. İş prokurora qaytarmaqla məhkəmə şəxsi belə fayda götürməkdən məhrum edir.

Ona görə də, qeyd edilən uyğunsuzluğa normativ qaydada aydınlıq gətirilməlidir. Kobud pozuntu sübutla bağlıdırsa, bu, birmənalı olaraq onun sübut əhəmiyyətinin birdəfəlik və dönməz qaydada itirilməsi ilə nəticələnməlidir. Milli cinayət-prosessual qanunvericiliyində son günlər edilən dəyişikliklər göstərir ki, qanunverici kobud pozuntularla əldə edilmiş sübutların əhəmiyyətsizliyi tərəfdarıdır. “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 27.12.2013-cü il tarixli Qanunu ilə CPM 232.2-1, 232.2-2, 233.5-1 və 233.5-2-ci maddələr əlavə edilmişdir. Bu əlavələrə əsasən, “hüquqi yardım istədiyini bildiren tutulmuş şəxs və ya təqsirləndirilən şəxs hüquqi yardımını almayanadək dindirilməməli və ya onun dindirilməsi vəkilin iştirakı olmadan davam etdirilməməlidir. Müdafiəçidən imtina etməyən tutulmuş və ya həbs edilmiş təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin iştirakı olmadan verdiyi etirafedici ifadələrə məhkəmə baxışı zamanı sübut kimi istinad edilə bilməz. Həmin ifadələrin bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada müdafiə tərəfinin vəsətəti əsasında sübut qismində qəbul edilməsinə yol verilir”.

3.7 Kobud olmayan pozuntuların aradan qaldırılması mexanizmi yoxdur

Məhkəmənin hazırlıq iclasında məhkəməyədək mərhələdə yol verilmiş elə pozuntular müəyyən edilə bilər ki, onların aradan qaldırılması hazırlıq proseduraları çərçivəsində, işi prokurora qaytarmadan da mümkün olar. Nəzəriyyəçilər arasında məhkəməyədək mərhələdə yol verilmiş bir sıra pozuntuların işi prokurora qaytarmadan, hazırlıq iclasında aradan qaldırılmasını səmərəli hesab edənlər kifayət qədərdir. CPM-nin 303.1-ci maddəsinə görə isə bu, mümkün deyildir, məhkəmə ya bu pozuntulara “göz yummalı” və ya qanun normalarını geniş şərh edərək onları da “kobud pozuntu” sinfinə aid etməklə işi prokurora qaytarmalıdır. Qanunvericinin məntiqinə görə isə məhkəmənin hazırlıq iclasında, ümumiyyətlə, pozuntu aradan qaldırıla bilməz.

Cinayət prosesində təsbit edilmiş proseduraların, bu proseduralarda proses iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin sayı yüzlərlə ölçülür. Hər bir proseduralardan kənarlaşma, prosessual vəzifələrin yerinə yetirilməməsi və ya layiqincə yerinə yetirilməməsi pozuntu sayılır. Ona görə də, potensial pozuntuların miqdarının çoxluğu normal qəbul edilir. Pozuntuların təsnifatı yoxdur. Yalnız CPM-nin 303-cü maddəsində onlardan “kobud pozuntular” aralanmış, onların aradan qaldırılması mexanizmi yaradılmışdır.

Bəs, məhkəmə kobud hesab etmədiyi qanun pozuntuları²⁵ barədə hansı tədbirlər görməlidir? Onları olduğu kimi saxlamalıdır və ya aradan qaldırmalıdır? Təbii ki, aradan qaldırmalıdır, çünki ədalət mühakiməsi belə pozuntuların saxlanması şərti ilə həyata keçirilə bilməz. Pozuntularla bağlı təfəkkür prosesi əvvəlcə bütün pozuntuların aşkar edilməsindən başlamalı, bundan sonra isə onların hansılarının “kobud pozuntu” standartlarına cavab verməsi ilə davam etməlidir. Bu o deməkdir ki, məhkəmə gələcəkdə kobud hesab etməyəcəyi pozuntu ilə rastlaşmaqdan sığorta oluna bilməz. Məhkəmələrin “kobud pozuntular”ı aşkarlamaq prosesi fəaliyyəti ilk öncə pozuntuların ümumi

25 Bax: CPM: “299.3. Hər bir halda cinayət prosesi tərəflərinin iştirakçı ilə məhkəmənin hazırlıq iclasında aşağıdakı məsələlərə baxılır: (...) 299.3.2. aparılmış ibtidai araşdırma zamanı bu Məcəllənin tələblərinin pozulub-pozulmaması barədə;”

kütləsini saf-çürük etməkdən, qanunla müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq seçim aparmaqdan başlayır. Digər tərəfdən, kobud olmayan pozuntuların aradan qaldırılması mexanizminin təsbit edilməsi onların əsassız olaraq “kobud pozuntular” qrupuna transferinin qarşısını kəsən əlavə bir mane olardı.

Ona görə də, cinayət-prosessual qanunu kobud olmayan pozuntuların dəyərləndirilməsi meyarlarını, mümkün olan hallarda elə məhkəmənin hazırlıq iclasındaca aradan qaldırılması qaydasını normativləşdirməlidir. Bu, cinayət prosesinin səmərəsini artırır, prosessual hüquqların daha dolğun təmin edilməsinə zəmin yarada bilər.

3.8. Prokurora qaytarılmış iş üzrə davranış alqoritmi müəyyənləşdirilməmişdir

Prokurora qaytarılmış işin taleyinin necə həll ediləcəyi barədə CPM-də heç bir müddəə yoxdur. Qanun işin sonrakı hərəkətini müəyyən edən əsas və qaydalar təsbit etməmişdir. Əslində, bu çox vacib məsələdir. Qanunun mənasına görə, işin prokurora qaytarılması məhkəməyədək mərhələdə yol verilmiş “kobud pozuntular”ın aradan qaldırılması məqsədi daşıyır. Bu pozuntuları aradan qaldırmadan məhkəmə işi düzgün həll etmək iqtidarında deyildir. Eyni zamanda, onları məhkəmənin özü hazırlıq qaydasında aradan qaldıra bilmir. Bunun səbəbləri müxtəlif ola bilər, məsələn, məhkəmə bitərəfliyini itirə bilər, proses iştirakçılarının bəzi prosessual hüquqlarından faydalanmaq imkanı olmaz və sair. Mövcud mexanizm isə bunları - ədalətli mühakimənin fundamental tələblərini və maraqlar balansını nəzərə alır.

Məntiqə görə, prokurorun qaytarılan işlə bağlı fəaliyyəti işin məhkəmədə düzgün həll edilməsinə xidmət edir. Məhkəmə işi prokurora ona görə qaytarır ki, o, pozuntuları aradan qaldırsın və işi cinayət-hüquqi konfliktin həlli üçün yenidən məhkəməyə göndərsin. Bu mənada

prokurorun prosessual sərbəstliyinin həddləri və hərəkətlərinin alqoritmi normativləşdirilməlidir. Çünki, sözügedən mərhələdə prokurorun prosessual sərbəstliyinin mütləq səviyyəsi “ədalət məhkəməsindən imtina” anlamına gətirir (sanki məhkəmə prokurora deyir ki, göndərdiyin işin vəziyyəti məhkəmədə baxmaq üçün yaramır, ona görə də onu qaytarıram, özün necə bilirsən elə də həll et).

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 65.3-cü maddəsində (Maddə 65. Hüquqi boşluqların mövcudluğu ilə əlaqədar olan tipik sui-istifadə amilləri) dəqiqləşdirilir ki, “Hüquqi tənzimləmədə boşluqların mövcudluğu hüququn tətbiqi zamanı boşluğun dövlət orqanının (vəzifəli şəxsin) mülahizəsinə görə doldurulmasına imkan verməməlidir.”

3.9. Qaytarılmış iş üzrə prosessual məhdudiyyətlər təsbit olunmamışdır

Normativləşdirilmiş məhdudiyyətlərin (müddət, hərəkət və s.) yoxluğu cinayət prosesini həyata keçirən subyektləri ədalət mühakiməsi tələblərini, proses iştirakçılarının hüquqlarını nəzərə almadan özlərinin prosessual, bəzi hallarda isə, dar idarə maraqlarına uyğun davranmağa sövq edir. Praktiki müstəvidə “prosessual sərbəstlik” prinsipi təhrif edilmiş mənada, “prosessual özbaşınalıq” kimi başa düşülür və tətbiq edilir. Ona görə də, konstitusiyaya hüququnda, cinayət prosesində belə bir universal prinsip formalaşmışdır ki, fundamental insan hüquqlarına müdaxilə nəzərdə tutan prosedura mütləq bu müdaxiləni həyata keçirən subyektin (dövlət orqanlarının) sərbəstliyini məhdudlaşdıran normalar da müəyyən etməlidir²⁶.

Qeyd edilən mərhələnin normativləşdirilməsi praktiki səmərəlilik baxımından da əhəmiyyətlidir çünki, aydın və ədalətli proseduraların cinayət prosesinin effektivliyini artırması danılmaz bir həqiqətdir.

26 Bax, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 107.4-cü maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 31 may 2012-ci il tarixli qərarı: “(...) Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu qeyd etməyi zəruri hesab edir ki, ümumi hüquqi tənzimləmə sistemində, müəyyənlik, aydınlıq, hüquq normalarının birmənalı və ardıcıl olması tələbləri cinayət və cinayət-prosessual qanunvericilikləri çərçivəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, CPM-in müddəalarının dəqiq və aydın olmasını tələb edən hüquqi müəyyənlik prinsipi hüququn aliliyinin ayrılmaz elementi olaraq, həm qanunvericilik, həm də hüquq tətbiqetmə fəaliyyətində, insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsinin və prosessual ədalət prinsipinin təmin olunması üçün zəmanət yaradır.”

Qaytarılmış iş üzrə hansı istintaq hərəkətləri aparıla, prosessual məcburiyyət və əməliyyat-axtarış tədbirləri tətbiq edilə bilər? Bu suala qanın cavab vermir. O, heç bir (nə konkret norma, nə dispoitiv seçim meyarı və s.) məhdudiyət müəyyən edilmədiyinə görə, faktiki olaraq cinayət-prosessual qanunvericiliyin bütün arsenaldan istifadə edilir. Belə vəziyyəti ədalətli hesab etmək çətindir. Ən azı ona görə ki, bu mərhələdə proses iştirakçılarının fundamental hüquqları ilə bağlı məsələlər həll edilir. Məsələn, məhkəmədən qaytarılmış üzrə qətimkan tədbirinin ağırlaşdırılmasının qarşısı alınmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, bir çox hallarda məhkəmədən qaytarılmış iş üzrə cinayət təqibinin istiqaməti, ilkin ittihamın həcmi dəyişdirilir. Məsələn, təqsirləndirilən şəxsin barəsində cinayət təqibi üzrə icraata xitam verilir; ona qarşı yeni, daha ağır və ya daha yüngül ittiham irəli sürülür. Cinayət-prosessual qanunvericiliyində belə hərəkətləri qadağan edən normalar olmadığına baxmayaraq, belə hərəkətlər yolverilməzdir. Nəyə görə?

İlk öncə, belə qərarları ittiham sübutları ilə müəyyən manipulyasiyalar (toplama, qiymətləndirmə) etmədən çıxarmaq mümkün deyildir. Hətta, yeni ittiham sübutları toplamaadan da (əslində, qanun bunu qadağan etmir) göstərilən qərarların qəbulu üçün sübutlar yenidən, bu dəfə fərqli yanaşmaqla qiymətləndirilməlidir. Bu isə, yolverilməzdir, çünki CPM-nin 303-cü maddəsi əlavə sübutların toplanması, mövcud sübutların yenidən qiymətləndirilməsi, bir sözlə ittiham sübutları ilə bağlı hər hansı bir hərəkətin edilməsini, qərarın qəbul olunmasını nəzərdə tutmur.

Qaytarılmış iş üzrə ibtidai istintaq yalnız kobud pozuntuların aradan qaldırılmasına xidmət etməli, sübutlara toxunmamalıdır.

“Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun sorğusuna əsasən Azərbaycan Respublikası CPM-nin 43.1.1, 314.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş “dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibindən imtina etdikdə” müddəasının şərh edilməsinə dair” 15 fevral 2008-ci il tarixli plenum qərarında (xüsusi rəy) vurğulanmışdır ki, məhkəmələr “işə əlavə istintaqa qaytarmaq yolu ilə ittihamı təsdiq edən sübutların tamamlanmasına dair tədbirlər” görməməlidir. Qeyd edilməlidir ki, postsovet məkanında da işin prokurora qaytarılmasının belə konsepsiyası üstünlük təşkil edir. Məsələn, RF Konstitusiyaya Məhkəməsinin 08.12.2003-cü il tarixli qərarında qəti müəyyən edilmişdir ki, cinayət işinin prokurora qaytarılması ibtidai istintaq və təhqiqatın natamamlığının aradan qaldırılması ilə bağlı olmamalıdır²⁷. Bu mövqe bəzi dəyişikliklərə²⁸ məruz qalsa da, mahiyyəti eyni olaraq qalmışdır.

Digər tərəfdən, qaytarılmış iş üzrə ittihamın həcmnin dəyişdirilməsi təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə göndərilmiş iş (ilkin) üzrə hüquqi statusunu qəti müəyyənləşdirmək imkanından məhrum olunması deməkdir. Qətilik baxımından məhkəmənin qəbul etdiyi yekun qərarlar hər bir halda təhqiqatçının, müstəntiqin və prokurorun qərarlarından daha üstündür. Qaytarılmış iş üzrə sübutların kəmiyyətinin və keyfiyyətinin artırılması, hətta, cinayət təqibinə xitam verilməsi təqsirləndirilən şəxsin bəraət almaq və ya daha yüngül məsuliyyətə cəlb olunmaq şanslarını xeyli azaldır. Bunlar

27 Вак: RF Konstitusiyaya Məhkəməsinin 08.12.2003-cü il tarixli qərarı: “Постановление от 8 декабря 2003 г. N 18-П по делу о проверке конституционности положений статей 125, 219, 227, 229, 236, 237, 239, 246, 254, 271, 378, 405 и 408, а также глав 35 и 39 Уголовно-Процессуального Кодекса Российской Федерации в связи с запросом судов общей юрисдикции жалобами граждан. (...) Признать не противоречащей Конституции Российской Федерации часть первую статьи 237 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации, поскольку содержащиеся в ней положения по своему конституционно-правовому смыслу в системе норм не исключают правомочие суда по ходатайству стороны или по собственной инициативе возвратить дело прокурору для устранения препятствий к его рассмотрению судом во всех случаях, когда в досудебном производстве были допущены существенные нарушения закона, не устранимые в судебном производстве, если возвращение дела не связано с восполнением неполноты проведенного дознания или предварительного следствия.”

28 Мəsələn, вак: Постановление Конституционного суда РФ от 02.07. 2013 г. № 16-П/2013 “По делу о проверке конституционности положений части первой статьи 237 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина Республики Узбекистан Б.Т. Гадаева и запросом Курганского областного суда”.

isə, ədalətli məhkəmə hüququnun potensial təzahürləridir.

Müşahidələr göstərir ki, müdafiə tərəfi, adətən, təcrübədə bu imkandan yararlanmağa maraq göstərmir, əksinə işin prokurora qaytarılmasına çalışır. Cinayət işinin prokurora qaytarılması obyektiv olaraq müdafiə tərəfinin marağına uyğun prosessual hərəkət deyil - nə qanunun məzmunu, nə də onun tətbiqi praktikasından. Buna baxmayaraq, təcrübədə müdafiə tərəfi onu məhkəmənin hazırlıq iclasında az qala özünün prioriteti səviyyəsinə qaldırır. Belə taktikanın nə nəzəri əsası, nə də rasionallığı vardır. İttiham tərəfinə əlavə iş yükü verilməsi, bəzi vəzifəli şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi kimi müdafiə tərəfinin “qələbələr”i hüquqi müstəvidə elə də ciddi iz qoymur. Yenidən məhkəməyə göndərilən iş isə, bir qayda olaraq, əvvəlkindən daha təkmil olur və müdafiənin strateji şanslarını azaldır. Fikrimizcə, belə vəziyyət işin prokurora qaytarılması institutunun mahiyyətinin təhrif edilmiş şəkildə başa düşülməsi və tətbiq olunması ilə bağlıdır. Təbii ki, istisna hallar, yəni müdafiə taktikasının düşünülmüş şəkildə düzgün qurulması, müdafiənin strateji maraqlarının müvəqqəti üstünlüklərə qurban verilməməsi halları da mövcuddur.

3.10. Qaytarılmış iş üzrə müddət məhdudyyətləri təsbit olunmamışdır

CPM-nin 303.5-ci maddəsinə əsasən, prokurora qaytarılmış iş üzrə istintaq müddəti əvvəllər aparılmış məhkəməyədək icraat zamanı hesablanmış müddətə əlavə olaraq hesablanır. Bu mərhələ üçün ayrıca müddət müəyyən edilməmişdir. Müstəntiq (təhqiqatçı), prokuror faktiki olaraq istintaq müddətini diskresyon qaydada aylarla, illərlə uzatmaq imkanına malikdirlər²⁹.

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 64.3-cü maddəsində (Maddə 64. Dövlət orqanının (vəzifəli şəxsin) səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi

ilə əlaqədar olan tipik sui-istifadə amilləri) vurğulanır ki, “Normativ hüquqi aktda diskresion səlahiyyətlərin geniş olması nəticəsində qərar qəbul etmə müddətlərinin müəyyən edilməməsinə və ya bu müddətin qeyri-müəyyənliyinə, bu və ya digər qərarın qəbul edilməsi şərtlərinin və əsaslarının qeyri-müəyyənliyinə, müxtəlif dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin bir-birini təkrarlamasına yol verilmir”.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində (ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) göstərilir ki, “Hər kəs (...) ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, (...) əğlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir”. İbtidai istintaq mərhələsinə qaytarılmış iş üzrə cinayət təqibinin müddəti qeyri-müəyyən olmamalıdır. Şəxsin “ədalətli məhkəmə araşdırması” hüququnun təmin edilməsi üçün “əğlabatanlıq” meyarı nəzərə alınmalıdır. Bu meyarın məzmununun konkret situasiya üçün müəyyənləşdirilməsi elə də çətin bir iş deyil. “Ağlabatan” ifadəsi Konvensiyanın orijinal (ingilis dilində) mətnində “*reasonable*” sözü ilə ifadə edilir, Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi “əsaslı, izahı olan” deməkdir. Bizim dildə bəzən “*rezon*” sözündən istifadə edilir. Bunların hamısı konkret halda eyni mənə daşıyır. Sərf edilən prosessual müddətlərin izahı, əsası, səbəbi, rezonu olmalıdır. Cinayət prosesini həyata keçirən hər bir subyekt (təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror) bu müddətlərin zərurətini qanunun tələbləri və işin konkret halları ilə (yəni, obyektiv səbəblərlə) izah edə bilməlidir. Yalnız bu halda həmin müddət “əğlabatan” hesab edilə bilər. “Ağlabatanlığın” subyektiv mənada işlənməsi, ümumiyyətlə, yolverilməzdir.

İlk növbədə nəzərə alınmalıdır ki, qanun prokurorun (eləcə də təhqiqatçının, müstəntiqin) üzərinə bu mərhələdə yalnız ilkin ibtidai istintaq zamanı yol verilmiş kobud pozuntuları aradan qaldırmaq vəzifəsini qoyur. Bunun üçün tələb olunanların dairəsini təxmin etmək

²⁹ Bax: CPM-nin 218-ci maddəsi.

mümkündür. Həmin dairədən kənara çıxan hərəkətlərin edilməsi “ağlabatan müddət” standartına cavab verməyəcəkdir. Zəruri hərəkətlərin isə, hansı müddət tələb etməsini müəyyənləşdirmək çətin deyil.

Bundan başqa, ibtidai istintaqla məhkəmənin hazırlıq iclasından prokurora qaytarılmış iş üzrə aparılan istintaq hərəkətləri arasında “müddət” meyarı əsasında bərabərlik işarəsi qoyulması bu hərəkətləri “əlavə ibtidai istintaq aparılması” institutuna daha da yaxınlaşdırır.

Beləliklə, cinayət təqibinin bu mərhələsində məhdudiyətlərin tətbiqi vacibdir və onlar kobud pozuntuların aradan qaldırılmasına istiqamətlənmişlər istisna olmaqla, bütün istintaq hərəkətlərinə, xüsusən də mövcud ittiham sübutlarının qüsurlarının aradan qaldırılmasına, əlavə ittiham sübutlarının toplanmasına yönəlmiş istintaq hərəkətlərinə, prosesual məcburiyyət və əməliyyat-axtarış tədbirlərinə, ibtidai istintaq və təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanması müddətlərinə aid edilə bilər.

3.11. Prosesual və müddət məhdudiyətlərinin təsbit olunması zəruri olmaqla yanaşı həm də mümkündür

Qeyd edilən hüquqi qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması, institutun cinayət prosesi mexanizmində özəl yerini tutması, xüsusən də tarixi əlavə ibtidai istintaq aparılması üçün işin prokurora qaytarılması institutundan aralanması məqsədi ilə normativ qaydada müəyyən məhdudiyətlərin tətbiqi zəruri görünür. Geniş mənada bu, ədalət mühakiməsinin, hüquq mədəniyyətinin inkişafına təkan verir, bu

inkişafı düzgün istiqamətə yönəldə bilər.

Bəs bu məhdudiyətlərin tətbiqi mümkündürmü? Mümkündürsə, hansı qaydada həyata keçirilməlidir? Onlar normativ qaydada müəyyən edilməlidir və ya hər bir konkret iş üçün ayrıca məhkəmə qərarının çıxarılması kifayətdir?

Əgər qanun norması ilə məhdudiyət müəyyən edilərsə, məhkəmə qərarında onların təkrarlanmasına ehtiyac qalmaz. Belə normanın olmaması məhdudiyətlərə dair məhkəmə qərarını hüquqi (daha dəqiq desək, qanuni) əsasdan məhrum edə bilər. Prinsip etibarı ilə məhkəmənin belə qərar qəbul etməyinə formal maneələr yoxdur. CPM-nin 303.2-ci maddəsi işin baxılmasına xitam verilməsi və prokurora qaytarılmasına dair qərarların əsaslandırılmasını tələb edir. Qanun, həmçinin, hakimlərin müstəqilliyini pozan normativ hüquqi aktların tətbiqini qadağan edir (CPM-nin 2.4-cü maddəsi). Hakimlər ədalət mühakiməsinə həyata keçirərkən tam prosesual sərbəstliyə malikdirlər³⁰, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların ibtidai araşdırmada gəldikləri nəticələrlə bağlı deyillər³¹.

Digər tərəfdən, belə prosesual müstəqilliyə prokuror, müstəntiq və təhqiqatçı da malikdir³². Məhkəmənin qərarında təsbit olunmuş məhdudiyətlərin nəzərə alınması barədə bilavasitə qadağanedici qanun normasının yoxluğu şəraitində çətin ki onlar qərarın tələbləri çərçivəsində hərəkət etsinlər, məhdudiyətlərin çərçivəsindən kənara çıxmasınlar. Həm də, nəzərə alınmalıdır ki, məhkəmənin qərarındakı məhdudiyətlər ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi xatır-

30 Bax: CPM: “25.3. Hakimlər və andlı iclasçılar cinayət işlərini və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialları məhkəmə iclasında cinayət prosesi tərəflərinin təqdim etdikləri sübutların tədqiqinə əsaslanan öz daxili inamı və hüquq düşüncəsi ilə həll edirlər.”

31 Bax: orada: “25.2. Hakimlər və andlı iclasçılar cinayət prosesini həyata keçirən orqanların ibtidai araşdırmada gəldikləri nəticələrlə bağlı deyillər.”

32 Bax : orada: “84.1. Cinayət təqibini həyata keçirərkən prokuror cinayət işinin bütün hallarının tədqiqi nəticəsinə əsaslanaraq yalnız qanunun tələblərini və daxili inamını rəhbər tutur. (...) 85.1. Cinayət təqibini həyata keçirərkən müstəntiq qanunun tələblərini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq, zəruri prosesual qərarlar qəbul edir, istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirir. (...) 86.1. Cinayət təqibini həyata keçirərkən təhqiqatçı qanunun tələblərini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq, zəruri prosesual qərarlar qəbul edir, öz səlahiyyətləri daxilində istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirir.”

latmamalıdır, yəni qərarı ilə məhkəmə ittiham funksiyasını icra etmiş olmamalıdır.

Göründüyü kimi, qanuni mexanizmin olmaması prosesual dalan yaradır. Deməli, məhdudiyətlərin məhkəmə qərarı ilə tətbiqi istisna edilir. Qalır bu məhdudiyətlərin normativ qaydada, yəni cinayət-prosessual qanunvericiliyi norması ilə müəyyənləşdirilməsi.

3.12. Fərdi hüquqa müdaxilə imkanlarının geniş təfsir olunmasına şərait yaradan əsaslar mövcuddur (CPM 303.3.6-cı maddəsi)

İşin məhkəmənin hazırlıq iclasından ibtidai istintaq mərhələsinə, prokurora qaytarılması cinayət prosesinin normal gedişini, ahəngini pozur. Cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulan bütün “geriyə dönüş” halları prosesin məqsədini daha da uzaqlaşdırır. Lakin bunlar cinayət prosesinin əsas prinsiplərinin (qanunçuluq, ədalət və s.) təmin edilməsi üçün zəruri olan addımlardır. Belə hallar, eyni zamanda, cinayət prosesi iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırır, onlara müdaxilə edir. Məsələn, əgər təqsirləndirilən şəxsin barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmişdirsə, işin məhkəmənin hazırlıq iclasından prokurora qaytarılması onun azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasını artırır (müddət baxımından). İşin məhkəmə mərhələsindən yenidən məhkəməyədək mərhələyə qaytarılması yekun məhkəmə qərarının vaxtını geri çəkməklə məhkəmə tərəfindən hər kəsin işinə ağılabatan müddətdə baxmaq hüququnu məhdudlaşdırır.

Nə qədər ki işin prokurora qaytarılması fundamental hüquqlara müdaxilədir, bu müdaxilənin hüdudları qanunla dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

İşin prokurora qaytarılmasının əsaslarından biri CPM-nin 303.3.6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş “cinayət işi üzrə ittiham aktının və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın nəticələrinə dair yekun protokolunun müvafiq olaraq bu Məcəllənin 289³³ və 290.3.2-ci³⁴ maddələrinin və ya 296.2-ci³⁵ maddəsinin tələblərinə uyğun olmaması”dır. Birinci maddə ittiham aktının, 3-cü maddə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın nəticələrinə dair yekun protokolunun məzmununa dair tələblər, ikinci maddə isə, prokuror tərəfindən ittiham aktına baxılarkən yoxlanılmalı olan hallar barədədir.

Qeyd edilən maddələr qeyri-müəyyən anlayışlar, normalar və mexanizmlərlə boldur. Məsələn, “məhkəmə xərcləri barədə arayış” (CPM-nin 289.5-ci maddəsi) dedikdə, qanunvericinin hansı məzmunlu arayışı nəzərdə tutduğu aydın deyil. Məhkəmə prosesi başlamamış onun xərclərini necə hesablamaq və bəri başdan bunu kimin üzərinə qoymaq olar? Əgər nəzərdə tutulan bunlar deyildirsə, bəs nədir?

CPM-nin 289.3.6-cı maddəsi tələb edir ki, ittiham aktında təqsirləndirilən şəxsin məsuliyyətini yüngülləşdirən hallar göstərilməlidir. Cinayət qanunu belə halların sayını məhdudlaşdırmır. Təcrübədə də CM-nin 59-cu maddəsində sadalanmamış halların məhkəmələr tərəfindən nəzərə alınması hallarına kifayət qədər tez-tez rast gəlmək mümkündür. Məsələn, hazırlıq iclası zamanı məhkəmə müəyyən edir ki, icraat materiallarında cəzanı yüngülləşdirən hal var, bu hal nə CM-nin 59-cu maddəsində qeyd edilməmiş, nə də ittiham aktında göstərilməmişdir. Qanunun hərfi mənasına görə, məhkəmə işi prokurora qaytarmalıdır.

CPM-nin 289.8.3-cü maddəsinə əsasən, ittiham aktına müsadirə olunması təklif edilən cinayət törədərkən istifadə olunan alət və va-

33 Bax: CPM: “Maddə 289. İttiham aktı”.

34 Bax: orada: “Maddə 290. Prokuror tərəfindən ittiham aktına baxılması. 290.3. Cinayət işinin ittiham aktı ilə daxil olduğu vaxtdan 5 (beş) gün müddətində ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror aşağıdakı qərarlardan birini qəbul etməlidir: (...) 290.3.2. öz qərarı ilə ittiham aktının məzmunundan ayrı-ayrı bəndləri xaric etmək, ittiham aktındakı tövsiflə müqayisədə əməli cinayət qanununa uyğun olaraq daha yüngül məsuliyyət nəzərdə tutan cinayətə tövsif etmək və bu dəyişikliklərlə ittiham aktını təsdiq etmək;”

35 Bax: orada: “Maddə 296. Böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın aparılması nəticələrinə dair yekun protokolu. 296.2. Böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın aparılması nəticələrinə dair yekun protokolunda aşağıdakılar göstərilir:”

sitələr, cinayətin predmetləri, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak və ya cinayətin predmeti istifadə edildiyi, özgəninkiləşdirildiyi və ya başqa səbəblərdən dövlət nəfinə alına bilinmədiyi halda həmin əmlakın dəyəri məbləğində təqsirləndirilən şəxsə məxsus olan pul və ya digər əmlak barədə arayış da əlavə edilməlidir. Burada dövlət nəfinə alına bilməməyin “başqa səbəblər”i nələri nəzərdə tutur? Və ya “digər əmlak” anlayışı nələri əhatə edir? Əgər təqsirləndirilən şəxsə məxsus bütün əmlak nəzərdə tutulursa, onda mətnin əvvəlki hissəsindəki təsnifata nə ehtiyac var idi; elə qısaca “təqsirləndirilən şəxsə məxsus müsadirə olunması təklif edilən əmlak” yazmaq yaxşı olmazdı? Yəni, bunlar işin prokurora qaytarılması üçün istənilən sayda bəhanə tapmağa imkan yaradır.

CPM-nin 289, 290 və 296-cı maddələrinin qeyd edilən və edilməyən qeyri-müəyyənlikləri özlüyündə bəlkə də lazımlı normalardır və onlar hansısa zərurətlə bağlıdırlar. Problem o vaxt yaranır ki, onlar işin prokurora qaytarılması üçün əsas rolunda çıxış edirlər. Bu maddələrin məzmununu məhkəmələr tərəfindən geniş təfsir, ardınca isə proses iştirakçılarının hüquqlarına müdaxilə üçün sonsuz və qarşısıalınmaz imkanlar yaradır.

Cinayət mühakiməsinin ədalətlə həyata keçirilməsi isə, fərdi hüquqlara müdaxilənin məhdudlaşdırılmasını, bu hədudların aydın göstərilməsini tələb edir. Avropa Məhkəməsi hüquqi müəyyənliyi Konvensiya hüququnun ayrılmaz xassəsi hesab etdiyini³⁶ və onun “hüququn aliliyinin əsas aspektlərindən biri” olaraq “məhkəmələr tərəfindən işlərin qəti həlli zamanı onların qərarlarının şübhə yaratmamasını” tələb etdiyini dəfələrlə vurğulamışdır³⁷. Məhkəmənin qənaətinə görə, “məhkəmələr əsaslandıqları motivləri kifayət

dərəcə aydınlıqla göstərməlidirlər. O cümlədən məhz bu, ittiham olunan şəxsə ona verilən şikayət hüququndan fayda ilə istifadəni mümkün edir³⁸.

Bundan başqa, qeyd edilən maddələr CPM-nin 303.3.6 və 300.1.5-ci maddələri ilə birlikdə götürəndə məhkəmələrin üzərinə faktiki olaraq ittiham funksiyası yerinə yetirmək öhdəliyi qoyulduğu açıq-aydın görünür. İttiham hakimiyyətinin vəzifələri şəxslərin öz prosesual öhdəliklərini yerinə yetirmələrinə, qanunla yalnız onlara həvalə olunmuş hərəkətlərin edilməsinə və prosesual sənədlərin tərtibatına nəzarət etmək, bu fəaliyyəti “reviziya” etmək və s. - “ədalət mühakiməsini həyata keçirmək” funksiyasına aid olmayan vəzifələrdir. CPM-nin 84.8, 85.5-ci maddələrinin məzmunundan görünür ki, “cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsi” barədə prokurorun mövqeyi “yuxarı prokuror” tərəfindən düzəlişlərə məruz qala bilər. CPM-nin 290.3.2-ci maddəsi eyni imkanları məhkəməyə verir – “ittiham aktının məzmunundan ayrı-ayrı bəndləri xaric etmək, ittiham aktındakı tövsiflə müqayisədə əməli cinayət qanununa uyğun olaraq daha yüngül məsuliyyət nəzərdə tutan cinayətə tövsif etmək və bu dəyişikliklərlə ittiham aktını təsdiq etmək”. Məhkəmənin və “yuxarı prokuror”un prosesual vəzifələri bu hissədə, demək olar ki, eynidir.

Prosesual funksiyaların bölünməsi, məhkəmənin bitərəfliyi və müstəqilliyi prinsiplərinin çəkişmə modeli cinayət prosesinin təməl prinsiplərindən olduğu yuxarıda qeyd edilmişdir. CPM-nin 2.4-cü maddəsində vurğulanmışdır ki, “cinayət-prosesual fəaliyyət daxilində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ləğv edən və ya məhdudlaşdıran, hakimlərin müstəqilliyini və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində çəkişmə prinsipini

36 Bax: Case of Marckx v. Belgium (Appl.no. 6833/74), Judgment 13.06.1979, p.58: “the principle of legal certainty, (...) is necessarily inherent in the law of the Convention”.

37 Bax: Case of Brumarescu v. Romania (Appl.no.28342/95), Judgment 28.10.1999, p.61: “One of the fundamental aspects of the rule of law is the principle of legal certainty, which requires, inter alia, that where the courts have finally determined an issue, their ruling should not be called into question.”

38 Bax: Case of Hadjianastassiou v. Greece (Appl.no.12945/87), Judgment 16.12.1992, p.33: “The national courts must, however, indicate with sufficient clarity the grounds on which they based their decision. It is this, inter alia, which makes it possible for the accused to exercise usefully the rights of appeal available to him.”

pozan, əvvəlcədən sübutlara müəyyən hüquqi qüvvə verən normativ hüquqi aktlar tətbiq edilə bilməz". CPM-nin 303.3.6-cı maddəsinin bu tələbləri ödədiyi açıq-aydın görünür.

3.13. Xüsusi qərar çıxarılması cinayət prosesinin fundamental prinsiplərinə uyğun deyil

CPM-nin 300.3-cü maddəsində göstərilmişdir ki, bu Məcəllənin 300.1.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qərarı (cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarının baxılmasına xitam verilməsi və onun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora qaytarılması barədə) çıxarmaqla yanaşı məhkəmə həmçinin məhkəməyədək icraat zamanı bu Məcəllənin 303.3-cü maddəsində göstərilən kobud pozuntulara yol vermiş şəxslər barəsində xüsusi qərar çıxarmalıdır. CPM-nin 307.2-ci maddəsində dəqiqləşdirilmişdir ki, xüsusi qərarla "işin mahiyyəti, dəqiq olaraq bu Məcəllənin 303.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş kobud pozuntulardan hansı pozuntu və kimin tərəfindən yol verildiyi ətraflı göstərilməlidir". Daha sonra müəyyən edilmişdir ki, müvafiq "vəzifəli şəxslər həmin qərar onlara daxil olduqdan sonra 30 (otuz) gündən gec olmayan müddətdə" "Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq kobud pozuntulara yol vermiş şəxslərin məsuliyyəti məsələsini" həll etməli və "görülmüş tədbirlər barədə məhkəməyə məlumat vermə"lidirlər (CPM-nin 307.4-cü maddəsi).

Məhkəmələrin xüsusi qərar çıxarmalarının məqsədi qanunda aydın və birmənalı ifadə edilmişdir: kobud pozuntulara yol vermiş şəxslərin məsuliyyəti məsələsini həll etmək. Diqqət yetirin – kobud pozuntulara yol verilməməsi üçün qabaqlayıcı təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. bu kimi məqsədlər yox, konkret vəzifəli şəxslərin (və ya şəxsin) barəsində intizam tənbehi tətbiq etmək. Bu vəzifəli şəxslər hüquq mühafizə orqanlarının və ya prokurorluğun müstəntiqləri və ya prokurorlar ola bilər.

İşçilərin intizam tənbehinə cəlb edilməsi

müvafiq orqanlarda, məsələn, prokurorluq orqanlarında qulluğun idarə olunmasında istifadə edilən vasitədir. "Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə" haqqında qanuna əsasən, intizam tənbehi prokurorluq işçisinə "xidməti intizamı pozduğuna və vəzifələrini layiqincə icra etmədiyinə görə" verilir (Maddə 26. İntizam məsuliyyətinin növləri) və işçi "verilmiş intizam tənbehindən nəticə çıxararaq nümunəvi davranarsa və xidməti vəzifələrini vicdanla yerinə yetirərsə intizam tənbehi vaxtından əvvəl götürülə bilər" (Qanunun 27.9-cu maddəsi). Qanunun mənasına görə intizam tənbehinin profilaktiki məqsədi işçiləri nümunəvi davranmağa, xidməti vəzifələri vicdanla yerinə yetirməyə stimullaşdırmaqdır.

Deməli, dolayısı ilə məhkəmə xüsusi qərarla bu məqsədə - prokurorluq orqanlarında işçilərin nümunəvi davranmalarını, xidməti vəzifələrini vicdanla yerinə yetirmələrini təmin etməkdə prokurorluğun rəhbərliyinə yardım etmək məqsədində xidmət göstərmiş olur. Xüsusi qərarı məlumat xarakterli bir sənəd adlandırmaq mümkün deyil. "Görülmüş tədbirlər barədə məhkəməni məlumatlandırmaq" mexanizmi məhkəmənin bu orqanlarla bağlılığını daha da möhkəmləndirir. Belə məlumatı almış məhkəmə nəse etməlidir, məntiq bunu tələb edir, əks təqdirdə, qanunla belə mexanizmin təsbit edilməsinin mənası olmazdı. Qanunda bu məsələyə aydınlıq gətirilməsə də, intizam məsuliyyətinə cəlb etmə mexanizminin səmərəli işləməsi üçün o, kifayət qədər təsirli vasitədir.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyə görə, prokuror və prokurorluğun müstəntiqi ittiham hakimiyyətinin nümayəndələridir və cinayət prosesində ittiham tərəfini təmsil edirlər. İttiham hakimiyyətinin idarəçilik məsələlərinin daha səmərəli şəkildə həllinə yardım etməklə məhkəmə özünün bitərəfliyinə, eləcə də çəkişmə prinsipinə kölgə salmış olur.

Məhkəmənin üzərinə qoyulmuş bu vəzifə funksionallıq baxımından da qüsurludur. Prokurorluğun və hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətini təkmilləşdirməyə kömək edən addım atmaqla məhkəmə faktiki olaraq cinayət-karlığa qarşı mübarizəyə yardım etmiş olur. Bu

isə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi funksiyası ilə bir araya sığmayandır. Məhkəmə cinayətkarlıqla mübarizə apararı orqan deyildir. Bu prinsip qanunvericilikdə əksini ardıcılıqla tapmalıdır.

“Xüsusi qərar” institutunun prosessual-hüquqi mahiyyəti də mübahisəlidir, daha dəqiq ifadə etsək, qüsurudur. CPM-nin 1.1-ci maddəsində dəqiqləşdirilmişdir ki, “Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməllərin cinayət olub-olmamağını, cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamağını, habelə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinin və müdafiəsinin hüquqi proseduralarını müəyyən edir”. Bu qanunvericiliyin təyinatında cinayət təqibini həyata keçirən şəxslərin öz vəzifələrini (xidməti və ya prosessual) layiqincə yerinə yetirməsi, cinayət təqibini həyata keçirən orqanlarda xidməti və icra intizamının möhkəmləndirilməsi və s. bu kimi məqsədlər bəyan edilməmişdir. Ortaya sual çıxır – bəs CPM-nin 307-ci maddəsinin təyinatı bu Məcəllənin 1.1-ci maddəsində göstərilənlər arasında yoxdursa, onun bu qanuna daxil edilməsində məntiq nədən ibarətdir?

Xüsusi qərar çəkişmənin predmetidir, yoxsa, yox? Onun çıxarılması direktiv qaydada məhkəmədən tələb edilsə də, bunun mexanizmi qanunda göstərilməsə də, məhkəmədə həll olunan məsələ kimi tərəflərin iştirakı ilə müzakirə edilməsi məntiqlidir. Məhkəmə proseduralarını tam keçməmiş hər hansı bir məsələnin məhkəmənin adından tərtib edilmiş sənəddə əks etdirilməsi düzgün deyil. Belə olan halda, cinayət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan bir prosedurada tərəflərdən birinin digər tərəfin (ittiham tərəfinin) nümayəndəsinin intizam məsuliyyətinə cəlb olunması ilə nəticələncək fikirlər söyləməsini, onu konkret dəlillərlə əsaslandırmasını, bu yolla qərarın məzmununa təsir etməsini nə qədər ədalətli, balanslı yanaşma hesab etmək olar? İttiham tərəfinə də digər tərəfə münasibətdə eyni imkanlar

yaradılmırsa, bu prosesi tərəflərin hüquq bərabərliyi ilə çəkişməsi adlandırmaq çətindir.

Qeyd edilənlər göstərir ki, işin prokurora qaytarılması zamanı məhkəmələr tərəfindən prokurorlar, müstəntiqlər və təhqiqatçılar barəsində xüsusi qərarlar çıxarılması onların statusuna, cinayət prosesinin fundamental prinsiplərinə uyğun deyil.

Məhkəmənin hazırlıq iclasının nəticələrinə dair xüsusi qərarın çıxarılmasına işin prokurora qaytarılması institutunun təhlilinə həsr edilmiş məqalədə yer ayrılması ilk baxışdan əsaslı görünür. Xüsusi qərar CPM-nin 300.1.5-ci maddəsində göstərilən “qərarla yanaşı” çıxarılır, ən azı zaman baxımından onun mahiyyətinə təsir etmək imkanından məhrum olur, yalnız intizam məsuliyyəti məsələlərini həll edir. Əslində belə deyil, xüsusi qərarın iş üzrə cinayət mühakimə icraatına təsiri var və bu təsir əhəmiyyətlidir. Xüsusi qərar nəticəsində intizam məsuliyyətinə cəlb etmək təhdidi altında olan müstəntiq və ya prokurorun həmin iş üzrə “Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu işçilərinin etik davranış Kodeksi”nin 14-cü maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq “qərarlar qəbul edərkən və xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən ədalətli və qərəzsiz olmalı” tələbinə əməl edəcəkləri inandırıcı görünür.

Adətən, müstəntiqin (təhqiqatçının) və prokurorun intizam məsuliyyətinə cəlb olunmaları xeyli vaxt aparır. Bu müddət ərzində iş yenidən məhkəməyə göndərilmiş olur (və ya digər yekun qərar qəbul edilir). Təcrübədə də, işçinin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi məsələsi iş üzrə yekun qərar çıxarılan ana kimi təxirə salınır. İntizam məsuliyyətindən yaxa qurtarmaq və ya onun dərəcəsini azaltmaq üçün bu şəxslərin nəyin bahasına olursa-olsun əvvəlki mövqelərini həyata keçirəcəkləri məntiqlidir və praktikada da belə hallara rast gəlmək mümkündür. Bu isə ədalət mühakiməsinin məqsədləri ilə uzlaşmır.

(ardı var)

Nazir Bayramov,
*Elm-Tədris Mərkəzinin rəisi,
III dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri*